

AGENZIA ITALIANA
PER LA COOPERAZIONE
ALLO SVILUPPO

GUIDÈ

për

Edukimin Mjedisor

(me fokus Zonat e Mbrojtura Natyrore)

Azione
Comunitaria
Aree
Protette

KURRIKULA

Ky dokument është përgatitur nga Instituti për Ruajtjen e Natyrës në Shqipëri (INCA) në kuadër të projektit “*Aksionet e Komunitetit për ruajtjen e Zonave të Mbrojtura*” financuar nga Agjencia Italiane për Bashkëpunim dhe Zhvillim.

Autorë:

- ✍ Nihat Dragoti – INCA
- ✍ Daniela Mane – INCA
- ✍ Goran Gugic – INCA
- ✍ Emirjeta Adhami – INCA
- ✍ Silvia Minoti – Green Recycling

Nën mbikëqyrjen e Aurela Zisi – IZHA

Editimi dhe redaktimi: Ilirjan Qirjazi - INCA

KURRIKULA

SHKURTIMET

CFC	Kloro Fluoro Karbon
EM	Edukimi Mjedisor
IUCN	Unioni Ndërkombëtar për Ruajtjen e Natyrës
OKB	Organizata e Kombeve të Bashkuara
REC	Qendra Rajonale Mjedisore
UNEP	Kombet e Bashkuara për Mbrojtjen e Mjedisit
UNESCO	Organizata e Kombeve të Bashkuara për Edukimin, Shkencën dhe Kulturën
ZM	Zonë e Mbrojtur
ZMM	Zonë e Mbrojtur Mjedisore
ZQ	Zona Qendrore
ZQ	Zona Qendrore
ZPQT	Zona e Përdorimit të Qëndrueshëm dhe Tradicional
ZR	Zona Rekreative

Tabela e përmbajtjes

SHKURTIMET.....	3
HYRJE.....	6
MODULI 1 – Zonat e Mbrojtura Natyrore.....	7
1. BIODIVERSITETI NË SHQIPËRI.....	7
2. SISTEMI I ZONAVE TË MBROJTURA MJEDISORE NË SHQIPËRI DHE KATEGORIZIMI I TYRE.....	9
2.1. Çfarë është një zonë e mbrojtur?	9
2.2. Kush e propozon e më pas kush e shpall një zonë të mbrojtur?	9
2.3. A ka tipe apo forma të ndryshme zonash të mbrojtura?	10
2.4. Tipe të tjera të zonash të mbrojtura.....	12
2.5. Kush i ruan dhe i menaxhon zonat e mbrojtura?.....	12
2.6. A është e vështirë të menaxhosh një zonë të mbrojtur?	13
3. INTERPRETIMI I EDUKIMIT MJEDISOR NË ZONAT E MBROJTURA.....	13
3.1. Çfarë është interpretimi?.....	13
3.2. Çfarë e bën të mirë një Interpretues?	15
3.3. Si të zhvillojmë një shërbim / produkt interpretues?	17
4. EDUKIMI MJEDISOR NË PARK.....	18
4.1. Pse është i rëndësishëm edukimi dhe ndërgjegjësimi për zonat e mbrojtura?	18
4.2. Çfarë është Edukimi Mjedisor dhe pse e përdorim atë	18
4.3. Kush dhe si mund ta zhvillojë EM?.....	20
5. RRJETI AKTUAL I ZONAVE TË MBROJTURA	21
6. AKTIVITETE EDUKUESE DHE NDËRGJEGJËSUSESE QË MUND TË ZHVILLOHEN ME FEMIJËT ME FOKUS ZONËN E MBROJTUR	23
6.1. Aktiviteti 1 : Eskursion Edukativ në Zonën e Mbrojtur “Të jesh një renxher ”	23
6.2. Aktiviteti 2 : Rindërtimi i një ekosistemi në klasë	25
6.3. Aktiviteti 3: Zonat e Mbrojtura, pjesë e historisë dhe gjeografisë sonë	26
6.4. Aktiviteti 4: Të kuptojmë ekonomitë tradicionale lokale (p.sh., njerëzit që jetesa e tyre varet nga peshkimi i vazhdueshëm, vjeleje bimësh dhe bujqësia).....	28
6.5. Aktiviteti 5: Takim me menaxherët e zonës së mbrojtur	30
6.6. Aktiviteti 6: Konkursi i Vizatimeve për Natyrën	31
6.7. Aktiviteti 7: “Marshimi i Mbetjeve”	33
6.8. Aktiviteti 8: “Vizitë në një resort turistik - sa eko-miqësor janë resortet tona?	35

KURRIKULA

6.9. Aktiviteti 9: Matja e marshit të ndikimit njerëzor	37
ANEKSI 1- ZONA E MBROJTUR PILOTE	38
1. PËRSHKRIMI SHKURTËR I PARKUT KOMBËTAR "Mali i Tomorrit"	38
2. LLOJET Kryesore të botës së egër të parkut	42
A. BIMËT - FLORA	42
B. KAFSHËT	58
C. SHPENDËT	67
D. AMFIBËT	76
E. AREPTILËT	77
3. PLANI I MENAXHIMIT TË ZONËS SË MBROJTUR	78
ANEKSI 2 - Lista e Festave Mjedisore	79
MODULI 2 - Edukimi mjedisor në kurrikulën e re	80
VEPRIMTARI PRAKTIKE	85
MJEDISI LOKAL - TIPARET E MJEDISIT NATYROR	85
MJEDISI NATYROR DHE JETA E NJERËZVE	85
MBROJTJA E MJEDISIT QË NA RRETHON	85
NJOIJA NË TERREN E MJEDISIT QË NA RRETHON	86
MODULI 3 - Riciklimi	87
"RRUGË" MESIMORE MBI TEMËN E MBETJEVE - DISA IDE PËR MËSUESIT	87

HYRJE

Kjo guidë i drejtohet kryesisht stafit të mësuesve të shkollës si një mjet orientues për përdorimin e edukimit mjedisor dhe bashkëpunimit me stafet përgjegjëse të menaxhimit të ZM,por edhe politikbërësve të ndryshëm, të cilët në të ardhmen dëshirojnë që të përpilojnë programe dhe politika për edukimin mjedisor në Shqipëri.

Kjo guide përmban informacion dhe udhëzime se si mund të kryhet edukimi mjedisor nëpërmjet një zone të mbrojtur. Dokumenti siguron një informacion të përgjithshëm mbi konceptin e zonave të mbrojtura dhe kategorizimin e tyre dhe ndihmon stafin e zonës së mbrojtur dhe mësuesit të krijojnë urat e bashkëpunimit mes tyre duke e përdorur zonën e mbrojtur si një laborator mbështetës për edukimin mjedisor të fëmijëve. Një orë biologjie, gjeografie, historie apo orë sociale mund të zhvillohen e të realizohen shumë bukur pranë një zone të mbrojtur me mbështetjen edhe të punonjesve të vetë administratës së zonës mbrojtur duke ndërthurur mësimin me aktivitetin rekreativ të fëmijëve në natyrë.

Në veçanti moduli fokusohet në vlerat dhe mundësitë që jep në këtë kuadër "Parku Kombëtar Mali i Tomorrit".

Ky modul është hartuar nën projektin: *"Aksionet e Komunitetit për ruajtjen e Zonave të Mbrojtura"* financuar nga Agjencia Italiane për Bashkëpunim dhe Zhvillim.

Eksperiencia e këtij projekti dhe mënyra e konceptimit të tij, përbëjnë një pikënisje të mirë për çdo projekt tjetër mjedisor për ciklin 9-vjeçar që do të vijojë në të ardhmen.

MODULI 1 – Zonat e Mbrojtura Natyrore

1. BIODIVERSITETI NË SHQIPËRI

Shqipëria, shquhet për larmi të peisazheve biologjike dhe radhitet ndër vendet me biodiversitet të lartë në Evropë. Në origjinë të kësaj larmie qëndrojnë pozicioni gjeografik, faktorët gjeologjikë, pedologjikë, hidrologjikë, relievi dhe klima.

Klima e Shqipërisë është e ndryshme dhe ka katër zona të mëdha klimatike, të cilat kontribuojnë në diversitetin e pasur biologjik të vendit.

Në aspektin gjeofizik dominohet nga kodra dhe male, në pjesën Lindore e Veriore dhe zonën e ulët, në pjesën Perëndimore. Maja më e lartë në vend është 2,751m mbi nivelin e detit (Mali i Korabit) dhe më e ulëta është 8m nën nivelin e detit (Tërbuf). Lartësia mesatare e vendit është 708m mbi nivelin e detit.

Shqipëria është e njohur për rrjetin e saj të pasur dhe kompleks hidrografik, i cili përbëhet nga lumenj, liqene, ligatina, ujëra nëntokësore, dhe dete. Lumenjtë kryesorë janë: Drini, Buna, Mati, Shkumbini, Semani, Vjosa, Erzeni, Ishmi, dhe Bistrica. Ekzistojnë rreth 247 liqene natyrore të llojeve dhe dimensioneve të ndryshme. Ndër to, më të rëndësishmit, janë liqenet ndërkufitare të Shkodrës, Ohrit, Prespës.

Bregdeti shqiptar është 476 km i gjatë. Deti Adriatik dhe Jon kanë një ndikim të madh mbi klimën, florën dhe faunën e vendit. Përgjatë bregdetit ka shumë ekosisteme të rëndësishme në rajonin e Mesdheut, si: lagunat, dunat ranore, deltat e lumenjve, pyjet aluvional, etj. Në zonën bregdetare të Shqipërisë gjenden ligatina, të tilla si: Karavastaja, Narta, Patoku, Viluni, Kune-Vaini, Orikumi, etj.

Flora shqiptare është e lidhur ngushtë me florën e rajonit të Mesdheut, si dhe me florën e Alpeve Evropiane Jugore dhe më gjerë. Ka disa prej llojeve të rralla që tregojnë lidhjet biogjeografike të florës shqiptare me florën e Lindjes, madje edhe me florën e Amerikës së Veriut.

Në Shqipëri ka rreth 7,233 taksonë (lloje) bimore (përfshirë fiernat, kërpudhat, likenet, myshqet dhe algat) dhe 5,438 lloje kafshësh (duke përfshirë shpendët, gjitarët, zvarranikët, peshqit, insektet, dekapodët etj.). Rreth 32% e të gjithë florës evropiane ndodhet në Shqipëri. Shqipëria ka një larmi të pasur të florës dhe faunës me rreth 3,976 lloje të bimëve të larta dhe 756 lloje rruazore.

Pyjet mbulojnë rreth 33% të territorit të vendit, ndërsa kullotat rreth 15%. Pyjet dhe kullotat kanë një larmi të llojeve, formacioneve dhe komuniteteve bimore dhe shtazore. Pjesa më e madhe e pyjeve janë përqëndruar në zonat Veri-Lindore e Juglindore të vendit.

Relievi i Shqipërisë ka krijuar kushte për ekzistencën dhe ruajtjen e një numri të llojeve endemike dhe subendemike. Në Shqipëri rriten rreth 32 lloje bimësh endemike¹ dhe rreth 110 bimë të tjera subendemike.

Grupi më i madh, përfaqësues janë insektet, numërohen afro 4000 lloje. Grupin më të madh e përbëjnë Fluturat.

¹ Endemike janë llojet që rriten vetëm në vendin tonë. Subendemike janë llojet të cilat gjenden në zona të ngushta territory natyror ose në rajone të ngjashme me të jashtë territorit të vendit.

KURRIKULA

Peshqit përfshijnë 313 lloje e nënlloje, nga të cilët rreth 64 lloje i përkasin ujërave të ëmbëla dhe 260 lloje dhe nënlloje janë detar.

Amfibët përfaqësohen nga 16 lloje dhe Rrëshqanorët nga 36 lloje.

Shpendët përbëhen nga 323 lloje dhe Gjitarët përfaqësohen me 70 lloje.

Lista e llojeve të mbrojtura të Shqipërisë, pjesë në Listën e Kuqe të faunës dhe florës së egër, përfshijnë 405 lloje bimore dhe 575 lloje faunistike, sipas statusit të kërcënimit.

Shqipëria është e njohur për shumëllojshmërinë e saj të lartë të ekosistemeve dhe habitateve. Brenda territorit të saj gjenden ekosisteme detare, zona bregdetare, liqene, lumenj, shkurret me gjelbërim të përhershëm apo gjetherënëse, pyje gjethegjerë dhe pyje halorë, kullota alpine e subalpine dhe livadhe, si dhe ekosisteme të larta malore.

Vlerat rekreative që sjell larmia biologjike dhe peizazhit apo dhe shërbimet e ekosistemit janë një pasuri, të cilat mund të përdoret për të nxitur zhvillimin e ekoturizmit. Zhvillimi i konceptit të ekoturizmit dhe i shërbimeve të biodiversitetit është një drejtim i vlerësuar si i rëndësishëm, i cili krijon mundësinë e përfitimeve ekonomike, sociale dhe shpirtërore, veçanërisht për Zonat e Mbrojtura, por jo vetëm, pasi siguron përdorimin e qëndrueshëm të komponentëve të biodiversitetit.

2. SISTEMI I ZONAVE TË MBROJTURA MJEDISORE NË SHQIPËRI DHE KATEGORIZIMI I TYRE

2.1. Çfarë është një zonë e mbrojtur?

Sipas Ligjit për zonat e mbrojtura në Shqipëri “Zona të mbrojtura” janë territore tokësore, ujore, detare e bregdetare të caktuara për mbrojtjen e diversitetit biologjik, të pasurive natyrore dhe kulturore, të cilat kanë nevojë të menaxhohen me rrugë ligjore dhe me metoda shkencore bashkëkohore.

Jo çdo territor tokësor apo ujqor mund të shpallet një zonë e mbrojtur. Ligji thotë se për të shpallur një zonë të mbrojtur, territori duhet të plotësojë, përgjithësisht të paktën, njërën prej kriterëve të mëposhtme:

- a) të ketë diversitet të lartë të llojeve dhe/ose të habitateve;
- b) të ketë dendësi të ulët të llojeve dhe/ose habitateve;
- c) të ketë përfaqësueshmëri;
- ç) të ketë minimumin kritik të madhësisë së ekosistemit;
- d) të ketë natyralitet, trashëgimi dhe integritet;
- dh) të ketë vlera shkencore;
- e) të karakterizohet nga prekshmëria ekologjike/llojet e prekshme;
- ë) të karakterizohet nga papërsëritshmëria/llojet endemike;
- f) ka rrezikshmëri të lartë të kërcënohet nga ndërhyrjet e veprimtarive njerëzore;
- g) mund të ofrojë mundësi për ruajtjen e jetës së egër.

Sikur vetem njera nga pikat e renditura më sipër të plotësohet, atëherë zona apo territori të cilit i rreferohemi mund të aplikohet për tu shpallur një zonë e mbrojtur.

2.2. Kush e propozon e më pas kush e shpall një zonë të mbrojtur?

Propozimin për një zonë të mbrojtur e bën Ministri përgjegjës për Zonat e Mbrojtura pasi ka marrë mendimet e të gjithë institucioneve të specializuara dhe të qeverisjes vendore, si dhe mendimin e komunitetit lokal e shoqërisë civile, pronarëve privatë, pronat e të cilëve do të përfshihen në zonën e mbrojtur të propozuar.

Çdo organ e institucion shtetëror, qendror ose vendor, person juridik ose fizik, shoqatë jofitimprurëse ose komunitet, ka të drejtë të paraqesë pranë ministrisë përgjegjëse për zonat e mbrojtura propozime për shpalljen e zonave të mbrojtura për ndryshimin ose heqjen e statusit të çdo zone të mbrojtur për zgjerimin ose zvogëlimin e kufijve të zonës dhe për zonimin e brendshëm të tyre. Çdo person fizik a juridik ka të drejtë t'i kërkojë ministrisë që territori i vet privat ose pjesë e objekteve natyrore të veta, të shpallen ose të përfshihen në njërën nga kategoritë e zonave të mbrojtura.

Shpallja e një zone të mbrojtur dhe zonimi i saj bëhen me vendim të Këshillit të Ministrave, bazuar në propozimin e ministrit përgjegjës për mjedisin/ZM.

Përgjate procesit të propozimit përcaktohen koordinatat, kufijtë e zonës, si dhe zonimi i brendshëm i saj nëdisa nënzona dhe shkalla e mbrojtjes për secilën nënzona të përcaktuar me qëllim që pas shpalljes të jetë e qartë forma e mbrojtjes dhe bashkëveprimi njeri-natyrë. Në vendin tonë është përcaktuar një model i përshtatshëm edhe i kuptueshëm për të gjithë aktorët i përbërë nga këto nënzona:

- 1) Zona Qendrore (ZQ) (niveli A i mbrojtjes)
- 2) Zona Qendrore (ZQ) (niveli B i mbrojtjes)
- 3) Zona e Përdorimit të Qëndrueshëm dhe Tradicional (ZPQT)
- 4) Zona Rekreative (ZR)
- 5) Nēnzonēn buferike;
- 6) Nēnzonēn e trashēgimisē dhe peizazhit kulturor.

2.3. A ka tipe apo forma të ndryshme zonash të mbrojtura?

Shpallja e një zone të mbrojtur është në interesin e të gjithë grupeve të interesuar qofshin këta thjesht pronarë toke, banorë, qytetar apo përdorues të burimeve natyrore. Kështu dikush ka interes të mbrojë një pjesë ujore sepse kërkon që atje të ketë mjaftueshëm peshq për të siguruar ushqim në çdo kohë sot dhe në të ardhmen, dikush mund të jetë i ineteresuar për të mbrojtur disa zona pyjore sepse kërkon që ai dhe fëmijët e tij të kenë mundësi të sigurojnë bimë dhe kafshë apo tëkenë ujë dhe ajër të pastër në çdo kohë, ose dikush tjetër kërkon të mbrojë një peisazh të bukur që i shërben relaksit dhe argëtimit në natyrë për femijet dhe familjarët.

Në këtë formë, çdo zonë tokësore apo ujore ka arsye të ndryshme pse duhet të jetë e mbrojtur. Kjo do të thotë që zona të ndryshme të mbrojtura kërkojnë përkujdesje dhe menaxhim të ndryshëm nga njëra tjetra. Për këtë arsye ligji për zonat e mbrojtura rendit 6 tipe të ndryshme zonash të mbrojtura.

1. Rezervë strikte natyrore/rezervat shkencor/ (Kategoria I);
2. Park Kombëtar (Kategoria II);
3. Monument Natyror (Kategoria III);
4. Rezervat natyror i menaxhuar /Park Natyror (Kategoria IV);
5. Peisazh i Mbrojtur (Kategoria V);
6. Zonë e mbrojtur e burimeve të menaxhuara/Zonë e mbrojtur me përdorim të shumëfishtë (Kategoria VI).

“Rezervë strikte natyrore” shpallen territoret që zotërojnë disa ekosisteme të veçanta, karakteristike ose përfaqësuese, dhe/ose lloje të florës dhe/ose të faunës me rëndësi shkencore, të përshtatshme për kërkime shkencore dhe/ose monitorim dhe që janë pak ose aspak të shqetësuara nga njeriu.

“Park kombëtar” shpallen territoret e gjera, zakonisht jo më të vogla se 1 000 ha, unike për nga vlerat kombëtare dhe ndërkombëtare, që ruhen dhe menaxhohen për mbrojtjen e ekosistemeve, llojeve, për edukim dhe rekreacion (çlodhje e argëtim), që rregullojnë përdorimin e qëndrueshëm nga ana e njeriut të burimeve natyrore.

“Monument natyror” shpallet formacioni natyror (përfshirë edhe elemente të veçanta biologjike) formacioni i veçantë gjeologjik dhe gjeomorfologjik, një depozitë mineralesh ose një habitat i një lloji të rrallë e të kërcënuar ose me rëndësi e vlerë të veçantë shkencore dhe estetike.

“Rezervat natyror i menaxhuar ose park natyror” shpallen territoret, që përfaqësojnë zona me ndërhyrje aktive të njeriut për qëllime menaxhimi të llojeve dhe habitateve, në mënyrë që të garantohet ruajtja e habitateve dhe të plotësohen kërkesat specifike të llojeve me rëndësi rajonale e vendore, si dhe zonat që përdoren për qëllime studimore, edukative dhe kulturore.

“Peizazh i mbrojtur” shpallen territore të mëdha, me peizazh harmonik e të formuar mirë, me relief të zhvilluar karakteristik, me larmi ekosistemesh, detare ose tokësore, sipërfaqet brenda të cilave mund të ketë edhe qendra banimi që zhvillojnë aktivitete, si bujqësia, pemëtaria, pylltaria e peshkimi.

“Zona të mbrojtura mjedisore të burimeve të menaxhuara” shpallen territore të gjera, relativisht të izoluar dhe të pabanuara ose pak të populluara.

“Zonë e mbrojtur detare” shpallet çdo sipërfaqe detare, bregdetare e nënujore, shtrati i detit dhe ishujt, së bashku me florën, faunën, habitatet e peizazhin dhe karakteristikat historike, kulturore e arkeologjike.

(Rreth nje zone të mbrojtur mund të shpallet një zonë Buferike. “Zonë buferike” quhet hapësira e kufizuar, në periferi të zonës së mbrojtur, që shërben për parandalimin ose zbutjen e ndikimeve ekologjikisht të dëmshme në mjediset dhe elementet e rëndësishme të një zone të mbrojtur).

Të gjitha keto quhen kategoritë e zonave të mbrojtura. Kategoritë e zonave të mbrojtura respektojnë udhëzimet e përcaktuar nga IUCN që është Unioni Ndërkombëtar për Ruajtjen e Natyrës. Ky organizëm jo qeveriar botëror synon të:

- influencojë, inkurajojë dhe të ndihmojë qeveritë dhe shoqatata në të gjithë botën në ruajtjen e bashkëjetesës dhe shumllojshmërisë së natyrës;
- sigurojë që çdo përdorim i burimeve natyrore të jetë miqsor dhe të ruajë parimet e ruajtjes së natyrës.

Secila prej kategorive të përmendura më lartë ka një synim të veçantë e të ndryshëm lidhur me arsyen dhe formën e mbrojtjes ruajtjes dhe menaxhimit. Me pak fjalë duhet thënë se edhe tipet e rregullave të përcaktuara për secilën kategori janë të ndryshme. Kategoria e një zone të mbrojtur duhet të përcaktohet përpara se ajo të propozohet e më pas të shpallet. Mbi bazën e kategorisë së mbrojtjes të përcaktuar hartohet më pas edhe plani i rregullave dhe aktiviteteve për menaxhimin e kësaj kategorie të zonës së mbrojtur.

2.4. Tipe të tjera të zonave të mbrojtura

Ekzistojnë edhe tipe të tjera të zonave të mbrojtura të përcaktuara nga konventa ndërkombëtare të cilat kërkojnë një vëmendje për mbrojtje të veçantë. Disa prej tyre janë si më poshtë vijon:

- Vende të Trashëgimisë Botërore (UNESCO) – sipas konventës ndërkombëtare për ruajtjen e vendeve me vlera në trashëgiminë kulturore dhe natyrore botërore;
- Rezervat e Biosferës (UNESCO)- në kuadër të programit të UNESCO Njeriu dhe Biosfera; *(shpallen zonat relativisht të mëdha me ekosisteme tokësore, ujore, bregdetare dhe detare, në të cilat, nëpërmjet menaxhimit të duhur të tokës, ruajtjes së ekosistemit dhe të biodiversitetit, ndërthuret shfrytëzimi i qëndrueshëm i burimeve natyrore për përfitim të komuniteteve lokale. Këto zona bazohen në rregullat dhe principet e programit “Njeriu dhe biosfera” të konventës së UNESCO-s).*
- Zonat RAMSAR-sipas konventës për Ligatinat me rëndësi ndërkombëtare e firmosur në Ramsar, Iran; *(Ligatinat, kënetat, moçalishtet, sipërfaqet ujore natyrore, që përfaqësojnë bioqendra e biokorridore me rëndësi rajonale e kombëtare për vlerat e tyre biologjike, ekonomike, sociale dhe si pasuri të trashëgimisë natyrore dhe përfshihen në listën e ligatinave me rëndësi ndërkombëtare).*
- Zona të mbrojtura të veçanta – sipas direktivës europiane për shpendët; *(shpallen zonat ku strehohen tipat e habitateve natyrore me interes për komunitetin europian dhe të habitateve të llojeve me interes për këtë komunitet. Këto zona janë pjesë e rrjetit ekologjik kombëtar).*
- Zonat e natyra 2000- sipas direktivës përkatëse dhe rrjetit europian të zonave të mbrojtura.

2.5. Kush i ruan dhe i menaxhon zonat e mbrojtura?

Në vendin tonë, aktualisht, autoriteti shtetëror përgjegjës për mbarëvajtjen dhe mirëmenaxhimin e zonave të mbrojtura është Agjencia Kombëtare për Zonat e Mbrojtura në Shqipëri e cila varet nga Ministria e Turizmit dhe Mjedisit dhe mbulon të gjitha kategoritë e zonave të mbrojtura në të gjithë Republikën e Shqipërisë.

Menaxhimi i pyllit dhe i pasurive pyjore, i ujërave e pasurive ujore, si dhe i pasurive të tjera pronë shtetërore, që ndodhen brenda një zone të mbrojtur, bëhen nga Administrata Rajonale e Zonave të Mbrojtura. Kur këto pasuri janë pronë private, ato menaxhohen e përdoren nga pronari ose përdoruesi i ligjshëm vetëm në përputhje me planin e menaxhimit të zonës, të miratuar nga Ministria përgjegjëse për Mjedisin/ZM.

Menaxhimi i një zone të mbrojtur bëhet mbi bazën e rregullve të përcaktuara gjatë zonimit, si dhe planit të menaxhimit të zonës së mbrojtur.

Stafi i zonës së mbrojtur dhe veçanërisht Renxherat (rojet mjedisore) janë personat të cilët kujdesen drejtpërdrejt jo vetëm për ruajtjen, por edhe për menaxhimin, zhvillimin e mirëpërdorimin e burimeve natyrore në një zonë të mbrojtur.

2.6. A është e vështirë të menaxhosh një zonë të mbrojtur?

Të punosh në një zonë të mbrojtur është e vështirë po aq sa është edhe e bukur. Të kujdesesh e të punosh për natyrën është sadsifaksion e kënaqësi. Një zonë e mbrojtur shpesh konsiderohet si shtëpia e natyrës, në atë zonë të mbrojtur të zotët e shtëpisë janë pemët, zogjtë, kafshët, zvarranikët, peshqit insektet e kështu që të kujdesesh që jeta e tyre në natyrë të mos cënohet, nga askush e asnjë gjë, e t'u vish në ndihmë me sa të mundesh nuk është edhe aq e lehtë. Për këtë duhet në radhë të parë të jesh i dashuaruar dhe i apasionuar me natyrën, të jesh profesionist, i vetëdijshëm dhe i ndërgjegjshëm për të respektuar planet, rregullat, për të ndërmarrë aktivitete monitoruese, për kujdesje, dhe në raste ekstreme të mos tregohesh aspak tolerant ndaj atyre që e dëmtojnë këtë natyrë me kaq shumë vlera.

Nuk duhet të harojmë së zonat e mbrojtura në të gjithë vendin, por sidomos në zonat bregdetare e malore, shërbejnë edhe si burim ekzistence, të mirash materiale dhe të ardhurash për komunitetin. Zonat e mbrojtura vazhdojnë t'a pësojnë rëndë për shkak të mosndërgjegjësimit si duhet, lakmive dhe përdorimit pa kriter të tyre. Sfida me e madhe për ZM është ruajtja dhe mirëpërdorimi tyre për të përmbushur objektivat dhe funksionet për të cilat ato janë krijuar dhe të jenë sa më të prekshme e të dëshiruara nga publiku e vizitorët.

3. INTERPRETIMI I EDUKIMIT MJEDISOR NË ZONAT E MBROJTURA

3.1. Çfarë është interpretimi?

Interpretimi i çështjeve për ruajtjen e natyrës ka ngjashmëritë madhe me detyrën e një përkthyesi. Zonat e mbrojtura janë tashmë pjesë e jetës publike sepse ato kanë një kuptim e domethënie të mjaftueshme, për shoqërinë tonë. Interpretimi arrin të orientojë drejt ruajtjes së një zone përmes të kuptuarit siç duhet të vlerave dhe rëndësise së saj, ai frymëzon dhe nxit publikun ta vizitojnë dhe të kujdesen për të. Interpretimi "përkthen" dijet në një mënyrë që ato të mos humbasin apo harrohen. "Interpretimi komunikon atë që është e veçantë për zonat e mbrojtura dhe, duke krijuar një kuptueshmëri më të gjerë rreth tyre, bën që ato të vlerësohen edhe më shumë e më mirë. Kjo ndihmon publikun të ketë përvoja më pozitive dhe kuptimplote. Menaxhimi dhe ruajtja e qëndrueshme e zonave të mbrojtura natyrore varen shumë edhe nga mënyra se si i interpretojmë ne vlerat e këtyre zonave .

Freeman Tilden ishte një nga njerëzit e parë që vendosi parimet dhe teoritë e interpretimit në librin e tij të vitit 1957, "Interpretimi i Trashëgimisë sonë". Puna e tij në Shërbimin e Parqeve Kombëtare të Shteteve të Bashkuara frymëzoi gjenerata të interpretuesve anëmbanë botës dhe vazhdon të jetë një model përfundimtar për këtë disiplinë. Freeman Tilden shpjegon në librin e tij se **INTERPRETIMI** është një veprimtari edukative që për më tepër, synon të zbulojë kuptimet dhe marrëdhëniet e një trashëgimie natyrore nëpërmjet përdorimit të elementëve natyrorë origjinalë, drejpërdrejt në natyrë të hapur apo metodave ilustruese, dhe jovetëm thjesht komunikimit të informacioneve faktike. Një nga citimet e Tildenit ka mbetur edhe sot si një nga frazat më të cituara në literaturën interpretuese në mbarë botën: "Përmes interpretimit vjen mirëkuptimi; përmes kuptimit vjen vlerësimi; nëpërmjet vlerësimit vjen ruajtja/mbrojtja".

Tilden ka përshtatur gjashtë parime të interpretimit:

Vlerëso Audiencën!

- Çdo interpretim që nuk arrin të lidhë aspak atë që shfaqet ose përshkruhet me diçka brenda personalitetit ose përvojës së publikut që keni përballë, do të jetë i pavlevshëm. Kjo do të thotë që informacioni që jepet të jetë i kuruar duke shmangur të panevojshmet.

Prekni zemrën!

- Informacioni në vetevete, nuk është interpretim. Interpretimi është ajo çka zbulohet duke u bazuar në informacion. Por informacioni dhe interpretimi janë dy gjëra krejtësisht të ndryshme. Megjithatë, të gjitha interpretimet përfshijnë brenda informacionin.

Zbuloni!

- Interpretimi është një art, i cili kombinon brenda tij shumë arte dhe disiplina, qofshin ato shkencore, historike apo arkitekturore. Çdo disiplinë e artit përfshirë brenda interpretimit është i kapshëm dhe i përvetsueshëm.

Bëhu artist!

- Qëllimi kryesor i interpretimit nuk është udhëzimi, por provokimi.

Sfido!

- Interpretimi duhet të synojë të paraqesë një tërësi në vend të një pjese dhe të jetë i adresueshëm për të gjitha proceset njerëzore dhe jo vetëm për një fazë të caktuar.

Holistik/Gjithëpërfshirës!

- Interpretimi i adresuar për fëmijët (le të themi deri në 12 -13 vjeç) nuk duhet të jetë një përshtatje e prezantimit për të rriturit, por duhet të ndjekë një qasje krejtësisht të ndryshme. Për të prezantuar formën më të mirë të saj, kjo do të kërkojë një program të veçantë. Pranojini fëmijët ashtu siç janë!

Kënaqësia e audiencës ështënjë nga objektivat më të rëndësishëm të interpretimit. Interpretimi ndihmon në zhvillimin e një ndërgjegjësimit, vlerësimi dhe mirëkuptimi më depërtues për zonën e mbrojtur. Kuptimi i vërtet i interpretimit lidhet me atë çfarë është duke u interpretuar në zemrat dhe mendjet e audiencës dhe i përgjigjet pyetjes "Përse duhet unë të kujdesem për zonën?".

Interpretimi përfshin momente të zgjimit të vlerave intelektuale dhe emocionale, ai mundëson një perceptim më të mirë, depërtim apo zbulim të njohurive të reja. Mundësitë që vizitorët të lidhen me një vend në mënyrë kuptimplote ndodhin kur një interpretues lidh me sukses burimet e prekshme të një zone të mbrojtur me kuptimet e paprekshme që ato burime përfaqësojnë.

Në thelb ekzistojnë dy mënyra për të kryer siç duhet interpretimin: *shërbimet personale* dhe *shërbimet promovionale apo mediatike* (jo personale). *Shërbimet personale* ofrojnë mundësi për audiencën që të bashkëveprojnë personalisht me një interpretues, i cili mund të jetë mësuesi apo një punonjës i zonës së mbrojtur apo edhe një përfaqësues nga komuniteti i aftë dhe profesionist. Nga ana tjetër, audiencë mund të marrë interpretim edhe përmes *shërbimeve promovionale* apo mediake si broshurat, gazetat, dokumentaret, turet me audio, si dhe etiketat ekspozuese.

3.2. Çfarë e bën të mirë një Interpretues?

Interpretuesi duke ofruar interpretim i jep audiencës një përvojë të kënaqshme dhe të thellë, e cila mbahet mend për një kohë të gjatë. Interpretimi efektiv mund të ketë ndikim në sjelljen dhe qëndrimin e secilit prej pjesëtarëve të audiencës.

Një Interpretues i talentuar do të duhet të:

- lidhë subjektin me jetën e vizitorëve;
- shkojë përtej ofrimit të informacionit për të zbuluar kuptimin dhe të vërtetën më thellë;
- hartojë një histori/tregim - si vepër arti - që informon, zbavit dhe kthjellon më shumë botëkuptimin;
- frymëzojë dhe provokojë njerëzit që të zgjerojnë horizontet e tyre përmes tregimit të tij interpretues;
- paraqesë një temë apo tezë të plotë dhe adreson personin në tërësinë e tij;
- sjellë të kaluarën të gjallë për ta bërë të tashmen më të këndshme dhe të ardhmen më kuptimplote. Çdo vend ka një histori;
- angazhojë veten në përzgjedhjen dhe saktësinë e sasisë dhe cilësisë së informacionit që do të paraqesë. Interpretimi i fokusuar dhe hulumtuar mirë do të jetë më i fuqishëm e domethënës se sa një fjalim apo ligjëratë e gjatë.
- njohë teknikat bazë të komunikimit. Interpretimi cilësor varet nga njohuritë dhe aftësitë e interpretuesit, të cilat duhet të zhvillohen në vazhdimësi.
- rrënjos në zemrat e njerëzve aftësinë dhe dëshirën për të ndier bukuritë e mjedisit të tyre rrethues për të ofruar frymëzimin shpirtëror, si dhe për të inkurajuar ruajtjen e burimeve natyrore lokale.
- promovojë eksperiencë optimale përmes programeve të synuara dhe të matura, si dhe lehtësisht të dizenuara.

Pasioni për vetë zonën e mbrojtur dhe për atë audiencë e cila vjen për tu frymëzuar në këtë zonë është elementi thelbësor i një interpretimi.

Përdorimi i një gjuhete thjeshtë është veçanërisht e rëndësishme për një Interpretues. Zhargoni i papërshtatshëm mund ta armiqësojë lehtësisht me publikun e gjerë ose të shkaktojë keqkuptime. Prandaj, interpretuesi duhet të jetë në gjendje të përshtasë gjuhën e tij me atë të dëgjuesit.

Shkrimi interpretues, përveç kësaj, duhet të adresojë atë që lexuesit do të donin të dinin, me autoritetin e urtësisë dhe mençurisë, si dhe të kujdesit që vjen me të.

Njohuritë e një interpretuesi për zonën, të kombinuara me njohuritë e vetë audiencës që ka përpara, mund të ndahen përmes një teknike të përshtatshme për të siguruar një mundësi interpretuese. Sa më e mirë të jetë njohja e zonës dhe audiencës nga interpretuesi, sa më e përshtatshme të jenë teknikat e tij për të paraqitur njohuritë e tij për këtë audiencë, aq më shumë mundësi do t'i ofrohet audiencës për të formuar lidhjet e tyre personale me zonën. Të kuptuarit sa më shumë që është e mundur në lidhje me karakteristikat, interesat, pritshmëritë dhe pikëpamjet e shumta të audiencës gjatë zhvillimit të një produkti interpretues, është thelbësor për të siguruar përvoja të kënaqshme të audiencës. Teknikat duhet të jenë të përshtatshme për auditorin, zonën dhe interpretuesin. Ekzistojnë faktorë të ndryshëm rreth audiencës që duhet të merren në konsideratë kur përzgjedhim teknikat, disa prej të cilave janë më të dukshme. Moshë, gjuha amtare, çështjet e aksesit dhe përbërja shoqërore e grupit janë disa nga gjërat e para që duhen marrë në konsideratë. Faktorë të tjerë përfshijnë:

- Zona e banimit (rurale, urbane, periferike)
- Diversiteti dhe Ndikimet Kulturore
- Niveli arsimor
- Kushtet e vendit
- Interesat
- Stilet e të nxëniet
- Etniciteti
- Gjinia
- Dinamikat e grupit
- Madhësia e Grupit
- Sfondi socio-ekonomik
- Faza e Jetës

Por teknikat duhet të jenë të përshtatshme edhe për zonën. Mbrojtja e zonës është me rëndësi, dhe çdo teknikë që degradon synimin për ruajtjen e zonës duhet të shmanget. Pavarësisht se cilat teknika janë përzgjedhur, një shërbim interpretues duhet të jetë i angazhuar në mënyrë aktive. Kryerja e pyetjeve provokuese mund të jetë po aq interaktive sa prezenca e audiencës në një veprimtari praktike, në këtë këndvështrim edhe përfishirja e mediave është pjesë e shërbimeve interpretuese .

3.3. Si të zhvillojmë një shërbim / produkt interpretues?

Ka qasje të ndryshme për zhvillimin e shërbimeve interpretuese sepse interpretimi është një proces shumë kreativ. Përderisa qasjet mund të ndryshojnë mes tyre, ato zakonisht përfshijnë pjesët thelbësore si vijon:

- Njohja e motivacioneve, pritshmërive dhe njohurive paraprake të audiencës për zonën apo burimet;
- Identifikimi i temave kryesore interpretuese për zonën/burimet;
- Identifikimi i qëllimeve dhe objektivave për shërbimin ose produktin interpretues;
- Identifikimi i burimeve të qarta/të prekshme dhe përzgjedhja e një prej tyre si ikonë për fokusin e shërbimit interpretues;
- Identifikimi i të pakuptueshmes që përfaqësojnë burimet e qarta/tëprekshme;
- Verifikimi se kuptimet tuaja të paprekshme përfshijnë konceptet universale (si jeta, dashuria, vdekja, mbijetesa, familja) që shumica e njerëzve mund të lidhen në një farë mënyre;
- Identifikimi i audiencës tuaj specifike për shërbimin e interpretimit;
- Sygjerim i një ideje imagjinare, një filli që do të gjurmojë rrugën e saj përmes shërbimit të interpretimit dhe do të lidh të gjitha pjesët së bashku;
- Shkrimi i një deklaratë specifike tematike që shpreh këtë ide;
- Përzgjedhja e teknikave të përshtatshme që lidhin burimet e prekshme me kuptimet e paprekshme që ato përfaqësojnë;
- Përzgjedhja e një strategjie bazuar në tematikën tuaj, për të mundësuar të kuptuarin intelektual dhe emocional mbi zonën/ burimin dhe rëndësinë e tij në një mënyrë të tillë që audienca të arrijë t'ju ndjekë drejt asaj ku doni ta udhëhiqni.

Modeli i procesit përfshin hapat e mëposhtëm:

Hapi 1. Zgjidhni një vend të prekshëm, objekt, person apo ngjarje që ju dëshironi që audienca të kujdeset.

Hapi 2. Identifikimi i kuptimeve të paprekshme. Secili burim i prekshëm ka një shumëllojshmëri të pabesueshme të kuptimeve të paprekshme. Audiencat dëshirojnë të lidhen personalisht me subjektin dhe / ose burimet, dhe nëse ky rrytëzim bëhet me mjeshtëri dhe zhvillohet nëpërmjet përdorimit të një teknike specifike, kjo prodhon një lidhje mes të prekshmes e të paprekshmes në mendjen e çdo pjestari të audiencës. Ndonjëherë kjo ndodh nëpërmjet kuptimit më të mirë të kontekstit, mprehtësisë së të kuptuarit, apo zbulimit me fjalë të tjera të mendjes inteligjente. Herë të tjera lidhja vjen përmes emocioneve - duke provokuar ndjenjën e kënaqësisë, ndjeshmërisë, çudisë, shqetësimit, habitë ose krenarisë.

Hapi 3. Identifikimi i koncepteve universale. Konceptet universale janë kuptime jomateriale që janë të rëndësishme për pothuajse të gjithë (dashuria, vdekja, shëndeti, fuqia, uji).

Hapi 4. Identifikoni auditorin.

Hapi 5. Shkruani një deklaratë tematike - përfshini një koncept universal. Një temë interpretuese është një mjet që zhvillon një ide ose disa ide në mënyrë që të frymëzojë lidhjet. Një temë interpretuese nuk është një mesazh aq sa është një pikë relevante që inkurajon mendime dhe ndjesi të reja. Tema "Fuqia e ujit" p.sh. mund të formulohet si një temë interpretuese si kjo: *Fuqia e ujit për të gdhendur, zbutur dhe vazhdimisht riformuar këtë peizazh na jep mundësi që të mrekullohemi se si një lëng i dukshëm i thjeshtë mund të luajë rol kaq të thellë në çdo peizazh të planetit.*

Hapi 6. Përdorni teknika interpretuese për të zhvilluar lidhje mes mundësive për të lidhur kuptimet.

Hapi 7. Përdorni deklaratën e temës për të organizuar mundësi për lidhje dhe për të krijuar një ide ose disa ide në mënyrë kohezive. Mënyra më e mirë për të zbuluar kuptimin është përmes eksplorimit të një ideje. Për të qenë relevante dhe provokues, një produkt interpretues duhet të zhvillojë në mënyrë kohezive një apo disa ide gjatë rrjedhës së tij. Një ide kuptimplotë tërheq, organizon dhe mban vëmendjen e publikut. Një ide kuptimplotë ofron mundësi për audiencat që të bëjnë lidhjet e tyre me kuptimet e burimit. Pa zhvillimin koheziv të ideve përkatëse, produktet janë thjesht koleksione të informatave të ndërlidhura ose vargje të rastësishme të lidhjeve të prekshme / të paprekshme - ato nuk janë interpretuese.

4. EDUKIMI MJEDISOR NË PARK

4.1. Pse është i rëndësishëm edukimi dhe ndërgjegjësimi për zonat e mbrojtura?

Zonat e mbrojtura luajnë një rol të rëndësishëm në ruajtjen dhe mbrojtjen e biodiversitetit në çdo cep të botës ku ato mund të ndodhen. Kjo nënkupton ruajtjen e jetës së egër bimët, kafshët sëbashku me të gjithë veçoritë dhe proceset natyrore. Zonat e mbrojtura natyrore bëjnë të mundur ruajtjen dhe mbrojtjen e palnetit tokë ashtu sikurse vetë natyra e ka krijuar atë. Ato bëjnë të mundur reduktimin e efekteve negative të ndryshimeve klimatike. Pyjet e mbrojtura si pjesë tyre ndihmojnë në thithjen e dioksidit të karbonit dhe çlirimin të oksigjenit. Ato mbjan ajrin dhe ujin të pastër dhe ndikojnë në cilësinë e mirë të ujit të pishëm.

Zonat e mbrojtura janë një nga trashëgimitë më të mëdha që njerëzimi mund të lërë për brezat e ardhshëm për të garantuar që pasardhësit tanë të kenë akses ndaj burimeve natyrore dhe përfitimeve materiale e jo-materiale që ato sigurojnë.

4.2. Çfarë është Edukimi Mjedisor dhe pse e përdorim atë

Edhe pse sistemi demokratik i qeverisjes në vendin tonë i ka fillesat në vitet '90 dhe bashkë me të edhe zgjimi i sektorit të shoqërisë civile, nuk mund të themi që informimi dhe ndërgjegjësimi i komunitetit tonë mbi pasurinë natyrore dhe ruajtjen e saj daton në po të njëjtën periudhë. Puna vullnetare e stërgjyshërve, gjyshërve dhe prindërve tanë për ruajtjen dhe mirëmbajtjen e aseteve natyrore ka lënë gjurmët e saj por duket se vetëm vullneti i mirë nuk mjafton në ndërgjegjësimin e brezave që vijnë. Në këtë kontekst mer një vlerë të pa tjetërsueshme Edukimi Mjedisor (EM) i cili ka qenë i munguar për shoqërinë shqiptare dhe ka fillesat e tij me zhvillimin e shoqërisë civile në vend.

EM nuk është vetëm për nxënësit e shkollave gjatë orëve të mësimit, ky është hapi i parë. Hapi i dytë është që familjet e tyre gjithashtu të jenë në gjendje të mësojnë eksperiencë nga fëmijët e tyre. Nëpërmjet EM, pritet të rritet gjithashtu ndërgjegjësimi mjedisor tek publiku në përgjithësi. Edukimi Mjedisor përfaqëson përpjekje të organizuara për të mësuar se si funksionon mjedisi natyror dhe, në veçanti, se si njerëzit mund të menaxhojnë sjelljet e tyre dhe ekosistemet për të jetuar në mënyrë të qëndrueshme. EM nuk duhet të ngatërrohet me Ndërgjegjësimin Mjedisor (NM) që është gjendja ose aftësia për të perceptuar, për të ndjerë apo për të qenë të ndërgjegjshëm në lidhje me mjedisin. Niveli i këtij ndërgjegjësimi mund të konfirmohet nga një vëzhgues pa qenë nevoja për të përfshirë “të kuptuarit” apo “të mësuarit”. Ndërkombëtarisht, edukimi mjedisor fitoi njohje kur Konferenca e OKB-së për Mjedisin Njerëzor mbajtur në Stokholm, Suedi, në vitin 1972, deklaroi se Edukimi Mjedisor duhet të përdoret si një mjet për të trajtuar problemet globale mjedisore.

Në nivel Global

1972: Konferenca e Kombeve të Bashkuara për Mjedisin Njerëzor miratoi rekomandimin 96 i cili bën thirrje për aplikimin e edukimit mjedisor si një mjet për të adresuar çështjet mjedisore kudo në botë.

1975: UNESCO organizoi një konferencë ku miratoi një Kartë e cila përfshin strukturën bazë të edukimit mjedisor

1977: UNESCO në bashkëpunim me UNEP organizuan Konferencën Ndërqeveritare mbi Edukimin Mjedisor. Konferenca përcaktoi qëllimet, objektivat dhe parimet bazë të edukimit mjedisor që përdoren gjerësisht edhe në ditët e sotme.

1992: Konferenca e Kombeve të Bashkuara për Mjedisin dhe Zhvillimin miratoi Axhendën 21, ku kapitulli 36 përcakton qëllimet e promovimit të edukimit ndërgjegjësimit të publikut dhe trajnimin duke riorientuar edukimin në drejtim të zhvillimit të qëndrueshëm.

Në Shqipëri

Çështjet e Edukimit Mjedisor kanë filluar të trajtohen në Shqipëri me krijimin e Ministrisë së Mjedisit në Vitin 2001. Në të njëjtën kohë një legjislacion i ri është hartuar i cili përfshin parimet globale mbi edukimin mjedisor. Në çdo dokument strategjik mjedisor çështjet e edukimit mjedisor kanë qenë ndër veprimet kryesore të trajtuara nga Institucionet Shqiptare. Në bashkëpunim me Ministrinë e Arsimit çështja e edukimit mjedisor tashmë është pjesë e programeve shkollore. Edukimi Mjedisor në vetevete fokusohet në:

- Ndërgjegjësim dhe ndjeshmëri për mjedisin dhe sfidat mjedisore;
- Njohuri dhe të kuptuarit në lidhje me mjedisin dhe sfidat mjedisore;
- Shqetësim për mjedisin dhe ndihma për të ruajtur cilësinë e mjedisit;
- Aftësi për të zbutur problemet mjedisore; dhe
- Pjesëmarrje dhe ushtrim i programeve ekzistuese mjedisore.

4.3. Kush dhe si mund ta zhvillojë EM?

EM mund të zhvillohet duke nisur nga institucionet qeveritare e duke përfunduar deri në familje në individin e thjeshtë dhe të ndërgjeshëm për mjedisin. Megjithatë në mënyrë më të strukturuar për të arritur qëllime më madhore se thjesht kënaqësia apo përbushja individuale, jashtë kësaj kornize

Edukimi Mjedisor gjithmonë e më shumë po shihet edhe si: 1) Shërbim i ofruar dhe 2) Praktikë e vlefshme në menaxhimin e zonave të mbrojtura. Në këto kushte në listën e aktorëve të angazhuar gjerësisht dhe seriozisht në përbushjen e qëllimeve dhe objektivave të EM në një Zonë të Mbrojtur në vendin tonë mund të përfshihet si më poshtë vijon:

- ≠ *Shkollat publike dhe ato private*
- ≠ *Administrata Rajonale e Zonave të Mbrojtura*
- ≠ *Pushtetet vendore*
- ≠ *Organizatrat e shoqërisë civile*
- ≠ *Kompanitë e konsulencës*
- ≠ *Grupet e rinj të apasionuar pas mjedisit (ecje, zhytje, lëvizje me biçikleta etj.)*
- ≠ *Operatore turistike*
- ≠ *Përfaqësues nga Bizneset Private*

Mënyrat se si mund të angazhohemi në mbështetje të aktiviteteve për EM janë specifike dhe të bazuara në eksperiencat dhe profilet e udhëheqësve të tyre megjithatë tiparet e aktiviteteve mund të grupohen dhe natyra e tyre shfaqet si më poshtë:

Politikat e EM:

Këtu nënkuptojmë politikat në nivel qendror dhe atë vendor të vendimarrjes duke nisur nga ratifikimi i konventave ndërkombëtare, hartimi i paketave ligjore mbështetëse, strategjite sektoriale, planet e aktiviteteve lokale e deri në politikat e brendshme të institucioneve përkatëse.

EM si lëndë ekstra kurrikulare nëpër shkolla:

Në shumë shkolla të vendit tonë falë programeve të mëdha ndërkombëtare, sikundër është Paketa e Gjelbër e zbatuar nga REC apo projekti CLEEN nga UNICEF etj., në sistemin e shkollimit fillor dhe 9-vjeçar është futur EM si lëndë ekstrakurrikulare. Kjo është një nismë shumë pozitive dhe duhet të vazhdojë duke u shoqëruar me zhvillimet e orëve të hapura mjedisore në natyrë dhe programi të përfshijë edhe arsimin e mesëm.

Festimi i ditëve Mjedisore:

Është një mënyrë ndërgjegjësimit dhe edukimi e ndërkombëtarizuar e cila e trajton mjedisin “një” në të gjithë globin.

Në listën e ditëve mjedisore në *Aneksin 2* apo në linkun http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_environmental_dates ju mund të zgjidhni ditët që ju keni më për zemër dhe duke komunikuar me aktorë të tjerë mund të gjeni një mesazh aktual për realitetin dhe të çlironi fantazinë tuaj në aktivitete të shumta në natyrë.

Trajnime dhe programe mjedisore:

Këtu përfshijmë të gjitha projektet dhe programet e zbatuara në kontribut të plotësimin të objektivave të EM nga shoqëria civile apo komuniteti në bashkëpunim me donatorë të ndryshëm që operojnë në vend.

Ku mund ta zhvillojmë EM për Parkun Kombëtar Mali i Tomorrit?

Nëse mendojmë për vendet më të përshtatshme për zhvillimin e efektshëm të orëve të Edukimit Mjedisor atëherë duhet patjetër të dalim në natyrë dhe ta eksplorojmë atë me të gjitha shqisat tona. Në klasë ne mund të flasim pa fund mbi rëndësinë e mjedisit, zhvillimit të qëndrueshëm, rëndësinë dhe bukurinë e parqeve natyrore; mund të tregojmë fotografi të ndryshme jo vetëm të zonës ku jetojmë por gjithashtu edhe të ndajmë kuriozitetet nga e gjithë bota; mund të kryejmë ekseperimente apo të pikturojmë atë çka ndjejmë apo imagjinojmë megjithatë asnjëherë nuk mund të nxisim perceptimin dhe konceptimin e reales tek nxënësit. Këto metoda janë të largëta dhe ndihmojnë në informim dhe orientimin e mendimeve të nxënësve drejt natyrës dhe mjedisit, zhvillimit të qëndrueshëm dhe përgjegjshmërisë njerëzore por ato nuk shërbejnë që nxënësit ta ndjejnë natyrën dhe jetën që i rrethon. Ata nuk mund të përjetojnë fuqinë e saj dhe të miqësohen me të, nuk mund ta kuptojnë rëndësinë e veprimeve të tyre dhe rolin e rëndësishëm në vendimarrje. Parku Kombëtar Mali i Tomorrit është ndër të tjera një destinacion shumë i njohur turistik dhe kjo ja rrit akoma më shumë vlerën atij dhe e rrit përgjegjshmërinë tonë për ta ruajtur dhe mirëmenaxhuar.

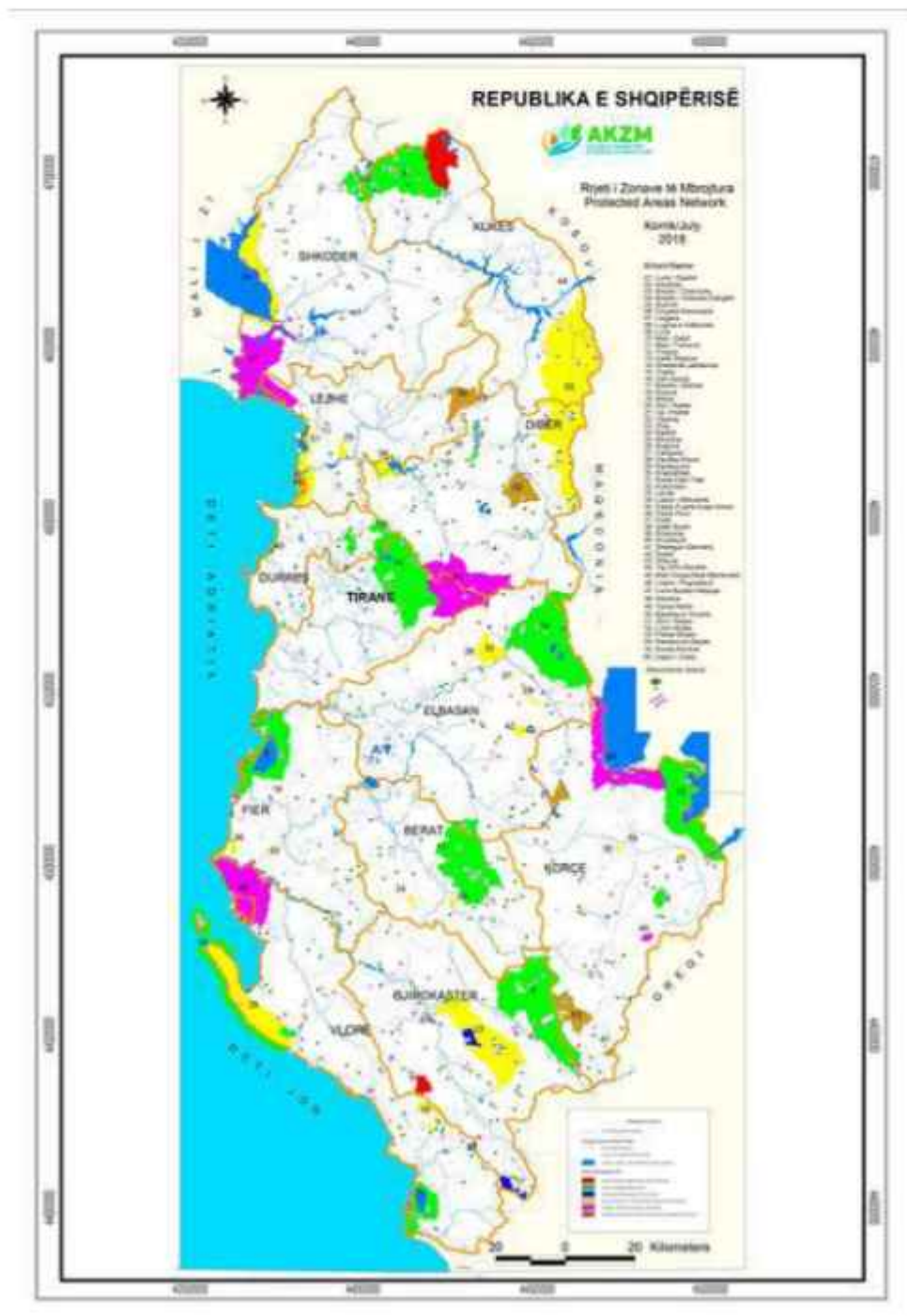
5. RRJETI AKTUAL I ZONAVE TË MBROJTURA

Aktualisht në Shqipëri administrohen 487,503.5ha sipërfaqe të ZMM ose 16.96% të sipërfaqes së përgjithshme të vendit, sipas kategorive të ZMM si më poshtë:

Nr.	Kategoria IUCN	Numri i ZMM	Sip. Ha	%/Sip ZMM
1	Rezervat Strikt Natyror	2	4,800.0	0.98%
2	Park Kombëtar	15	211,884.5	43.46%
3	Monument Natyre	750	3,470.0	0.71%
4	Park Natyror	23	151,770.4	31.13%
5	Peizazh i Mbrojtur	5	97,333.6	19.9%
6	Zonë e Mbrojtur e Burimeve të Menaxhuara	4	18,245.0	3.74%

Nr.	Kategoria IUCN	Numri i ZMM	Sip. Ha	%/Sip ZMM
TOTALI			487,503.5	100%

Figure 1- Harta – Rrjeti i ZMM, Korrik 2018

6. AKTIVITETE EDUKUESE DHE NDËRGJEGJËSUSESE QË MUND TË ZHVILLOHEN ME FEMIJËT ME FOKUS ZONËN E MBROJTUR

6.1. Aktiviteti 1 : *Eskursion Edukativ në Zonën e Mbrojtur “Të jesh një renxher”*

Mjetet: Bllok dhe laps, dylbi një shabllon me një specie simbol të zonës, bojë vaji që nuk demton drurin dhe një model çertifikate për adoptimin e një peme.

Qëllimi i aktivitetit: Informimi mbi vlerat specifike të vlerave natyrore të zonës dhe rëndësia e ruajtjes dhe zhvillimit të tyre. Familjarizimi me zonën dhe punonjesit e zonës së mbrojtur.

Aktiviteti duhet të zhvillohet në bashkëpunim me stafin e zonës së mbrojtur (renxherat). Renxherat mund të drejtojnë grupin e fëmijëve dhe mesuesve në terrenin e zonës së mbrojtur. Ata i sygjerojnë fëmijëve të luajnë rolin e renxherve të rinj dhe sëbashku vëzhgojnë dhe insepkojnë terrenin e zonës sëmbrojtur. Për gjatë eskursionit renxherat flasin për llojet kryesore të faunës dhe florës së zonës duke bërë edhe demonstrime të drejtpërdrejta apo edhe vëzhgime me dylbi. Ata inkurajojnë nxënësit të mbajnë shënime për çdo specie që vëzhgojnë, problematikat që diskutojnë apo inspektojnë sëbashku. Sëbashku me fëmijët përzgjedhin një pemë të veçante në zonë dhe e adaptojnë atë duke plotësuar një model çertifikate adaptomi të përgatitur më parë nga vetë renxherat. Plotesimi i çertifikatës i jep mundësinë fëmijëve të studiojnë pemën dhe strukturën e saj që nga kurora e gjetheve dhe levorja e trungut e deri tek mjedisi ku jeton dhe dëmtimet aktuale apo rreziqet qëi kanosen në të ardhmen. Format i çertifikatës adaptuese lejon mundësinë që fëmijet ti vendosin një emër/pseudonim pemës që adoptojnë, të improvizojnë një vizatim të saj apo një poezi të shkurtër. Për të lënë një shenjë miqësore që kjo pemëi përket tashmë një grupi nxënësish. Mbi pemë me anë të shabllonit dhe bojës vendoset shenja e species simbol. Nga ky moment fëmijët janë të ndërgjegjshëm që kur të vijnë përsëri në zonën e mbrojtur, aty do të jetë duke i pritur edhe miku i tyre me i ri “Pema që adoptuan” për të cilin ata do të kujdesen dhe interesohen në vazhdimësi.

Gjatë eskursionit renxherat nxisin frymezimin dhe bashkëpunimin mes nxënësve dhe mesuesve për realizimin e aktiviteteve të tjera edukuese në shkollë apo në zonën e mbrojtur duke marrë shkas nga eskursioni edukativ.

Shënim: Për një program më të zgjeruar aktivitetsh nen moton “Junior Ranxher” mund tëbashkëpunoni me stafet e Administratave Rajonale të Zonave të Mbrojtura në Shqipëri.

Çertifikatë

Adopto një pemë

Lloji i pemës _____

Pseudonimi _____

Vendndondhja _____ Moshë _____

Perimetri _____ Lartësia _____

KURRIKULA

Pamja

a) Trungu _____

b) Levorja _____

c) Degët _____

d) Gjethet _____

e) Rrënjët _____

f) Frutat _____

g) Lulet _____

h) Gjendja e pemës _____

Fotografi e pemës

Përshkrimi i habitatit (Përshkruaj mjedisin rreth pemës, kafshët, lulet, etj):

Një poezi të shkurtër

Arsyeja e birësimit (Pse zgjodhët këtë pemë, çfarë ju tërhoqi tek ajo):

Cilat janë rreziqet që mund ti kanosen pemës?

Si do ta mbronit ju atë?

Adoptuar nga:

DATA:

6.2. Aktiviteti 2 : Rindërtimi i një ekosistemi në klasë

Qëllimi: Për të mbajtur të gjallë në kujtesën e fëmijëve të gjithë eksperiencën e fituar në eskursionin e zhvilluar në terrenin e zonës së mbrojtur, mësuesit i ndihmojnë fëmijet në shkollë për të improvizuar specie të veçanta apo ekosisteme të caktuara përmes pikturave, vizatimeve apo punimeve artistike.

Paisjet: Letra me ngjyrë dhe të bardha, vinovil, gazeta, bojra, penel, bimë, lule, gjethe të thara, veshje, – në fakt materialet nga më të ndryshmet mund të jenë të dobishme duke përfshirë edhe mbetje shtëpiake që mund të ripërdoren.

Aktiviteti: Fëmijët ndihmohen se si të nxisin fantazinë e tyre për të ralizuar vizatime, piktura, apo improvizime me punime artistike të specieve të veçanta, bimë, kafshë apo ekosisteme specifike të zonës së mbrojtur. Me anë të veshjeve ata mund të improvizojnë një bimë apo një kafshë, mund të realizojnë me mjete plastike gazeta e vinovil e bojra një maket me ekosistemin që ju ka lënë më shumë mbresë. Punimet e tyre shpesh mund të shoqerohen edhe me elemente të vogla natyrore (guacka, rëre, barishte e gjethe të thara, boçe pishe të rëna etj.)

Këto punime mund të vendosen në një kënd të klasës dhe më pas të jenë pjesë ndihmese ilustrative e procesit të mësimin. Punimet mund të jenë edhe pjesë e një ekspozite dhe konkursi punimesh brenda shkollës e ndërmarë në kuadër të një dite mjedisore.

Një grupi fëmijesh mund ti kërkohet të vizitojë ekosistemin e improvizuar rregullisht për të parë nëse zona ka dëmtime apo ka ndryshuar në një farë forme duke përfshirë këtu edhe mbejet apo mbeturinat përreth saj. Ata mund të kërkojnë për të parë dhe ndonjë tip të ri shpendi apo kafshë ose specie të sapo lindura.

Në përfundim të çdo vizite nxënësit mund të:

- Bëjnë ndryshimet në këndin e tyre të punimeve,
- Diskutojnë për atë që kanë vëzhguar
- Mbajnë shënime mbi procesin e monitorimit që kanë kryer

6.3. Aktiviteti 3: Zonat e Mbrojtura, pjesë e historisë dhe gjeografisë sonë

Qëllimi: Shpesh në kurrikulat shkollore historia lokale specifike e zonës nuk është e përfshirë. Kur nxënësit ndërveprojnë me më të moshuarit e fshatit apo të qytetit dhe diskutojnë me ta historinë e zonës së tyre, ata mbartin mbi vetë emocionin e vlerave të vendit të tyre të jetesës dhe të popullsisë që jeton atje. Ndjesia e përvetësimit/pronësise së kësaj trashëgimie historike rrit vetëvlerësimi për të dy palët si për fëmijët ashtu edhe për të moshuarit dhe ndihmon që njohuritë lokale, historia dhe tradita të mbeten të gjalla e të mos shuhen asnjëherë. Duke kuptuar dhe njohur më mirë historinë lokale mund të ndikojë ndjeshëm në mendimet e mësuesve dhe nxënësve lidhur me rrethinat ku ata jetojnë dhe mund të sigurojë një mënyrë praktike për të ushtruar nxënësit të mësojnë më shumë për mjedisin dhe natyrën e lokalitetit të tyre.

Paisjet: Çdo student duhet të ketë një bllok dhe një laps për të mbajtur shënimet. Materiale artistike varen nga rezultatet.

Aktiviteti: Ky aktivitet synon të ndihmojë dhe mbështesë komunikimin interaktiv midis fëmijëve dhe të moshuarve në komunitetin e tyre ndërsa mbledhin histori interesante lidhur me ekosistemet në lokalitetin e tyre. Përpara se të kryet aktiviteti, mësuesit duhet të jenë takuar vetë me më të vjetrit e njohur të zonës, ju shpjegojnë qëllimin e takimit me fëmijët dhe fiksojnë me ta një ditë dhe orë takimi për fëmijët. Mësuesit i përgatisin paraprakisht fëmijët duke kërkuar prej tyre të formulojnë 3-5 pyetje përpara se të shkojnë në takim. Përgjatë takimit nxënësve do tu kërkohej të mbledhin nga pak histori lokale sa më e mbresëlënëse, si p.sh., ndërtimi i varkave të kohëve të shkuara apo peshkimi, shfrytëzimi i zonës dikur, flora dhe fauna më e njohur dhe më e përdorur, histori specifike për vende apo specie.

Sygerime: Nxënësit mund të lidhin zbulimet e tyre duke i shkruar historitë që kanë mbledhur në formën e një proze apo në formën e një poezie, ose ata mund të inkurajohen që këto histori të lidhin në mënyra akoma më kreative, p.sh., si një shfaqje dramatizimi me disa ose vetëm me një aktor, ose si një teatër me kukualla. Këto mund të jenë si punime individuale ose si projekte të realizuara në grup. Mësuesit mund të ndihmojë nxënësit për të nxjerrë një vijë kohore të fshatit të tyre me ngjarje të rëndësishme lokale; Shembujt do të përfshijnë:

- Zhvillimi: Për shembull, kur është ndërtuar për herë të parë në fshat apo qytet porti, banka apo një shkollë e madhe.
- Fatkeqësitë natyrore: Për shembull, stuhi, përmbytje, etj;
- Ndryshimet graduale: Për shembull ndryshimet në praktikat e peshkimit apo prezantimi i teknologjive të reja.

KURRIKULA

Nxënësit mund të vizatojnë një hartë të zonës duke treguar ku artizanet lokale dhe peshkatarët shkonin dikur për të mbledhur apo peshkuar në ekosistem. Nxënësit përdorin terminologjinë lokale kur etiketojnë vende të rëndësishme si pikat peshkimit apo vendet e rëndësishme për grumbullim bimësh. Hartat e përgatitura mund të përdoren si bazë për të realizuar hulumtime të tjera në të ardhmen. Studentet duhet të rinovojnë hartën çdo 6 muaj ose çdo vit dhe të shohin ndonjë ndryshim që vihet re.

6.4. Aktiviteti 4: Të kuptojmë ekonomine tradicionale lokale (p.sh., njerëzit që jetesa e tyre varet nga peshkimi i vazhdueshëm, vjeleje bimësh dhe bujqësia)

Qëllimi: Ti bëjmë nxënësit të mendojnë aktivisht rreth mënyrave dhe llojeve të aktiviteve jetësore lokale në komunitetin e tij që varen dhe janë të lidhura fort me ekosistemet natyrore.

Paisjet: bllok shënimesh, laps, lapsa me ngjyra, aparat fotografik dhe një hartë e zonës. Nëse aparati nuk është i mundur fëmijët mund të skicojnë personin që po intervistojnë. Nëse edhe harta nuk është e mundur, fëmijët pyesin personin që po intervistojnë për ti ndihmuar të skicojnë një hartë me pikat kryesore të interesit.

Përdor një fletë pune për të shënuar përgjigjet e marra gjatë intervistës (shiko shembullin më poshtë).

Aktiviteti: Identifikon një ekspert (p.sh., marangoz, ndërtues varkash, zejtar, peshkatar, mbledhës bimësh apo grumbullues prodhimesh deti) fikson një takim dhe kështu je gati për të kryer intervisten. Nëse fëmijët janë të grup moshave të ndryshme i ndani ata në disa grupe më të vogla sipas grupmoshave dhe kështu realizoni intervista me disa ekspertë.

Pyetësi më poshtë është hartuar për të realizuar një intervistë me peshkatarët. Pyetësi mund të përdoret si një model për kryerjen e ushtrimit, por kjo nuk do të thotë se nuk jeni të lirë për ta përshtatur atë si mendoni ju më mirë; mos nguroni të përfshini idetë tuaja duk iu përshtatur rrethanave dhe stilit të zonës tuaj. Realizoni pyetësor të ngjashëm për të intervistuar persona që merren me shfrytëzimin e ekosistemeve të tjera në zonë.

Një shembull pyetësi: Punësimi Lokal – Peshkimi

Emri _____

Mosha _____

Adresa _____

Numri itelefonit _____

1. Në çfarë moshe ke nisur të peshkosh? Si e nise këtë punë?
2. Çfarë lloje peshqish kapni zakonisht?
3. A peshkoni vetëm apo në grup?
4. Çfarë mjetesh ju nevojiten kur peshkoni?
5. Përafërsisht sa është sasia apo pesha e asaj që peshkoni?
6. Ku është vendi ku ju peshkoni zakonisht? Më bë një shenjë në hart të lutem?
7. Sa larg bregut shkoni ju sot? Sa larg shkonit kur ishit me i ri?

KURRIKULA

8. Si e dini se kush është vendi me i mirë për peshkim?
9. Si e ndani më pas atë që keni kapur?
10. Si e përpunoni atë që keni kapur?
11. Ku e shisni atë që keni peshkuar? Kush ju ndihmon ju në familje?
12. A ju sjell peshkimi të ardhura të mjaftueshme për të mbajtur familjen tuaj?
13. Çfarë aftësish të veçanta duhet të ketë një person për ta çuar përpara këtë lloj aktivitetit e për të bërë karrierë?
14. A do t'ia rekomandonit këtë profesion të rinjëve të sotëm?
15. Kush ka qenë deri tani eksperinca juaj më e bukur ndërsa keni qenë në det të hapur /lum/Liqen duke peshkuar?

Sygjerime për punën në klasë pas intervistës:

1. Shkruajni përgjigjet e intervistës në formën e një historie të treguar nga peshkatari/marangozi/ndërtusi i anijeve etj.
2. Vizato një hartë dhe trego se ku njerëzit sigurojnë burimet e tyre.
3. Ndërto një kalendar sezonal për të shënuar aktivitetet vjetore.
4. Ku shkon ajo që peshkohet? Ndërto një diagramë rrjellëse për të kuptuar kërkesën e tregut dhe rrjetet e furnizimit.
5. Krijoni një diagram të mardhënieve energjike midis mbijetesës së peshkimit dhe ekosistemit nga i cili varet.
6. Përshkruaj gjendjen e zonave më të preferuara për peshkim.
7. Krahaso informacionin e mbledhur me atë çfarë ju keni mësuar në eskursionet që keni realizuar në ekosisteme të ndryshme.

6.5. Aktiviteti 5: Takim me menaxherët e zonës së mbrojtur

Qëllimi: Stafit profesionist i zonës së mbrojtur do të luajë rolin e lektorit duke ndarë me nxënësit satisfaksionin/dhe vështirësitë e të punuarit në administrimin e një zone të mbrojtur. Nxënësit do të familjarizohen me stafin dhe do ta ndjejnë veten pjesë të skuadrës që punon për mbrojtjen e parkut apo zonës së mbrojtur si një pasuri që u përket të gjithëve. Nxënësit do të kenë mundësi të kuptojnë se cilat janë aktivitetet që ndërmerren për të ruajtur vlerat natyrore në zonën ku ata jetojnë.

Aktiviteti: Mësuesit ftojnë përfaqësues të stafit të zonës së mbrojtur, për të realizuar një diskutim me fëmijët në klasë. Fjalimi i të ftuarit do të zgjasë 30-60 minuta dhe do të përshkruajë: zonën ku ai është i involvuar për ta ruajtur dhe menaxhuar, cilat bimë apo kafshë apo ekosisteme janë të mbrojtura në atë zonë, pse kjo zonë është kaq e rëndësishme, si dhe thekson disa nga llojet e kativiteteve menaxhuese që ata janë duke ndërmarrë në zonë. Pyetjet e mëposhtme mund të shërbejnë si një udhërfyes për punonjësin e zonës së mbrojtur:

• Ku punoni ju dhe pse ajo është një zonë e mbrojtur? Përshkuaj ekosistemet dhe merr në konsideratë kafshët, bimët dhe faktorë të tjerë të veçantë e të rëndësishëm për zonën. Përshkuaj çështjet kryesore me të cilat është përballur kjo zonë dhe arsyet pse mbrojtja e saj është e nevojshme.

- Çfarë masash mbrojtëse jeni duke zbatuar aktualisht në zonë? Sqaro çfarë statusi mbrojtje ka zona dhe çfarë specimesh mbrohen sipas këtij statusi p.sh., mbrojtja e vendeve të folezimit, kufizimin e peshkimit dhe ndalimin e nxjerrjes së burimeve natyrore);
- Çfarë lloji menaxhimi i nënshtrohet zona? Për shembull, nëse zona menaxhohet nga shteti / komunitetit /apo privati. Jep një pasqyrë të strukturave menaxhuese dhe regjimit menaxhues (p.sh., kufijtë, zonat dhe patrullimet);
- Cialt janë aktivitetet që mund të realizohen në një zonë të mbrojtur? Përshkruani disa nga aktivitetet më interesante të menaxhimit (p.sh., etiketimi i breshkave, monitorimit me bazë komunitetin i foleve, aktivitetet e restaurimit dhe ato turistike).

Nxënësit mund të diskutojnë gjithashtu mbi aktivitetet e lejuara dhe të ndaluara në zonën e mbrojtur. Lektorit duhet ta shoqëroje bashkëbisedimin me ilustrime apo prezantime në PP.

6.6. Aktiviteti6: Konkursi i Vizatimeve për Natyrën

Qëllimi i lojës: Njohja e natyrës përreth dhe zbulimi i bukurive ku jetojnë fëmijët

Mosha: shkollat 9-vjeçare dhe të mesme

Periudha : 1-2muaj

Madhësia e Grupit: Pa limit-nxënësit e interesuar janë të mirëpritur të marrin pjesë

Pajisjet: letër, lapsa me ngjyra, bojra, etj etc.

Mënyra si të veproni:

Para së gjithash, mësuesit informojnë nxënësit rreth rëndësisë së mjedisit natyror përreth nesh. Meqënëse zona e parkut Mali i Tomorrit është kaq e bukur, njerëzit e marrin atë pa paguar dhe nuk e kuptojnë vlerën. Mësuesi apo Staf i Administratës së Zonave të Mbrojtura bën prezantime në klasa, apo edhe për një grup nxënësish(të gjithë nxënësit e klasave të 5- 9-ta).

Prezantimi ka për qëllim të informojë në lidhje me aktivitetin e vizatimit për natyrën.

*Admirimi i natyrës

Në një periudhë 2-3 javore rekomandohet të mendohet për natyrën. Pas hyrjes, fëmijët marrin kohë për të parë natyrën rreth tyre. Ajo mund të jetë në shkollë, nështëpi. Ajo mund të jetë me familjarët dhe miqtë ose me veten e tyre. Është e rëndësishme që fëmijët të vëzhgojnë dhe të bëhen të vetëdijshëm për natyrën që i rrethon. Fëmijët fillojnë të admirojnë mjedisin ku ata jetojnë.

*Vizatimet

Në një periudhë 2-3 javore ti dedikohet vëzhgimit dhe vizatimit, pas hyrjes. Fëmijët janë të mirëpritur që të vizatojnë me çdo mjet, të tilla si: thëngjill, lapsa, ngjyra, shkumës, pluhura, etj.

*Paraqitja

Pas një periudhe 2-3 javore vizatimi, fëmijët pjesëmarrës paraqitën vizatimet dhe shkollat i mbledhin vizatimet.

*Përzgjedhja dhe Nominimi

Çdo shkollë tani është gati për të bërë një përzgjedhje të punëve 'të mira'. Në varësi të numrit të pjesëmarrësve zgjidhen disa punimeve nga çdo klasë, grup klasash paralele të një viti, ose në të gjithë shkollën. Për punimet e shkëlqyera, një çertifikatë mund të nënshkruhet dhe tu jepet fëmijëve.

* Ekspozita

Është një ide e mirë për të treguar përzgjedhjen e vizatimit në çdo shkollë, si shumica e shkollave që tashmë e praktikuan. Është gjithashtu e rekomanduar për të bërë një ekspozitë në sallën publike, bashki, etj për t'u treguar punimet familjes dhe të afërmëve të tyre. Kjo është një mundësie mirë për komunitetet lokale që të vlerësojnë punën. Një praktikë e tillë çon në rritjen endërgjegjësimit mjedisor për publikun e përgjithshëm gjithashtu.

6.7. Aktiviteti 7: “Marshimi i Mbetjeve”

Qëllimi: Të nxisë nxënësit të mendojnë për hedhjen dhe menaxhimin e mbeturinave, implikimet që sjellin mbeturinat e jo-biodegradueshme për mjedisin, si dhe se si mbeturinat ndikojnë në ekosistemet lokale. Ky aktivitet mund të kryhet në kuadër të një aktiviteti tjetër ekskursioni, ose si pjesë e një dite të pastrimit të Parkut nga Shkolla.

Pajisjet: Secili student duhet të mbajë një fletore dhe stilolaps për të bërë shënime dhe t'i jepet një qese plastike e madhe (p.sh., një qese pletrash) me të cilën për të mbledhur mbeturinat.

Aktiviteti: Merrni një grup fëmijësh për një shëtitje prej një deri në dy orë përgjatë parkut. Gjatë udhëtimit, fëmijëve duhet t'u kërkohet të mbledhin çdo mbeturinë ose mbeturina me origjinë nga njerëzit që ata gjejnë, dhe për ti vendosur ato në qese plastike. Pasi të kthehen në klasë, nxënësit duhet të shqyrtojnë të gjitha sendet që kanë mbledhur dhe t'i klasifikojnë ato sipas materialit që janë bërë (p.sh., dru, rroba, plastikë, gome etj.). Duke përdorur tabelën më poshtë, nxënësit duhet të identifikojnë kohën e nevojshme për çdo lloj të mbeturine të grumbulluar për tu biodegraduar. Për të paraqitur gjetjet e tyre, bëni një tabelë me mbetjet që nxënësit mbledhën dhe kohën që i duhet atyre për to degraduar. Mbani një diskutim me nxënësit për metodat e ndryshme të hedhjes së mbeturinave dhe prezantoni konceptin e riciklimit, duke përdorur idetë e udhëzimeve për diskutim si në vijon:

- Pyesni studentët që të kategorizojnë sende të ndryshme sipas pasojave mjedisore të prodhimit, përdorimit dhe hedhjes apo azgjesimit të mëvonshëm (p.sh., sa energji duhet të marrë për të bërë artikullin?) Çfarë ndikimi ka mbi ekosistemin gjatë përdorimit të tij? Sa kohë do të duhet për të biodegraduar dhe cilat ndikime negative mund të kenë në ato në mjedis si mbeturina?);
- Kërkojuni studentëve të bëjnë një hartë të lidhjeve gjeografike midis prodhuesve, përdoruesve të këtyre artikujve, vendeve në planet ku merren burimet për prodhimin e tyre si dhe ku mund të shihen ndikimet mjedisore;
- Bëni grupet të ndajnë gjetjet e tyre, duke përdorur hartën për të treguar lidhjet;
- Duke përdorur listën e pasojave mjedisore të secilit artikull, diskutoni mënyrat alternative për të bërë, përdorur, hedhur ose zëvendësuar artikujt që do të kishin një ndikim më të vogël mjedisor. Sigurohuni që të përfundoni me një shënim pozitiv dhe shpresëdhënës - të gjithë mund të ndihmojmë duke bërë më të mirën që mundemi në kërkimin e zgjidhjeve më krijuese për jetesë të qëndrueshme;
- Përfundoni me një rishikim të mësimin dhe kërkoni nga nxënësit të shpjegojnë se si mund të bëjnë një ndryshim në jetën e tyre personale për të zvogëluar gjurmën e tyre ekologjike.

Koha e nevojshme për biodegradimin e artkujve apo materialeve të ndryshme të mbeturinave.

SENDE MBETURINË	KOHA E PËRAFËRT E MARRË PËR SHKATERRIMIN/BIODEGRADIM
Peshqirë letre	2-4 javë
Koçan molle	2 muaj
Pëlhurë pambuku	1-5 muaj
Litarë	3-24 muaj
Lëkura portokalli	6 muaj
Kafsha e ngordhur	Më pak se 1 vit
Çorape leshi	1 vit
Kompensatë	1-3 vjet
Bishtat e cigareve	1-12 vjet
Kartonat e qumështit	5 vjet
Dru i pikturuar	13 vjet
Qese plastike	10-50 vjet
Shishe plastike	50-80 vjet
Sandale gome / flip-flops	75 vjet
Kuti teneqeje	50-100 vjet
Pelena	200 vjet
Kanaçe Alumini	200-500 vjet
Filxhan polisterol	500 vjet
Shishe qelqi	1 milion vjet

6.8. Aktiviteti 8: "Vizitë në një resort turistik - sa eko-miqësor janë resortet tona?"

Qëllimi: Të kuptohet ndikimi i turizmit në mjedis dhe të nxisë nxënësit të mendojnë se si turizmi mund të bëhet më miqësor me mjedisin.

Pajisjet: Secili student duhet të mbajë një fletore dhe stilolaps për të bërë shënime. Grupet që do të vizatojnë hartat duhet të mbajnë 2-4 fletë të mëdha të letrës së vizatimit dhe lapsa me ngjyra / shkumësa / stilolapsa.

Aktiviteti: Zgjidhni një hotel apo resort pranë shkollës apo në zonë. Merrni leje nga hoteli për t'i sjellë nxënësit të kryejnë studimin e tyre. Shpjegojini me kujdes aktivitetin dhe sqaroni nëse është e lejueshme të bisedoni me mysafirët/klientët në hotel.

Ndajini fëmijët në tre grupe më të vogla.

- Grupi A: do të bëjë vzhgime për hotelin dhe rrethinën e tij dhe të nxjerrë një skemë/hartë.
- Grupi B: do të intervistojë turistët, do të zbulojë se nga kanë ardhur dhe do të evidentojnë tre eksperiencat më të mira dhe tre më të këqijat që kanë pasur gjatë udhëtimit të tyre në zonë.
- Grupi C: do të intervistojë stafin e hotelit për mënyrën se si hoteli përdor energji dhe burime për të vlerësuar se sa ekologjikisht miqësore është.

Pyetjet që ata do të pyesin duhet të vendosen përpara udhëtimit dhe të shkruhen. Vlerësoni secilën në një shkallënga 1 deri 5, ku 5 pikë janë për përgjigjen pozitive në funksion të respektit ndaj mjedisit, dhe 1 pikëpër përgjigje rreth aktiviteveqëdëmtojnë mjedisin. Disa shembuj janë:

- Përdorimi i "çelësit të energjisë" që lejon që energjia elektrike të ndizet vetëm kur mysafiri vendos çelësin e dhomës në pozicionin "kaloni";
- Përdorimi i gazit në vend të energjisë elektrike për gatim;
- Përdorimi i frigoriferëve të pa gazet ftohëse (CFC) në kuzhinat dhe dhomat;
- Përdorimi i paneleve diellore për ngrohjen e ujit dhe për ndriçimin në natyrë;
- Përdorimi i ajrit të kondicionuar në dhoma /shtëpiza;
- Përdorimi i pajisjeve për kursimin e ujit në tualete;
- Ku është blerë ushqimi dhe nëse përdoren shumë mallra të importuara;
- Si përpunohen ujërat e zeza - a ka resorti/hoteli impiantin e tij të përpunimit të ujërave të zeza?
- Si përpunohen mbetjet, duke përfshirë planet për të minimizuar mbeturinat, klasifikimin, riciklimin, hedhjen, etj;
- A i mbështet hoteli projektet lokale të komunitetit?
- A inkurajon hoteli klientët e tij për të blerë prodhime nga grupet e vetë-ndihmës, grupet e grave dhe artizanëvetë zonës?

- A ka hoteli një qendër interpretimi për vlerat e natyrës në zonë për të mësuar turistët mbi natyrën dhe kulturën, dhe çfarë duhet bërë dhe çfarë nuk duhet bërë?

Interpretimi i rezultateve: Në varësi të numrit të pyetjeve që kërkohen, llogarisni pikët maksimale (p.sh., nëse janë bërë 20 pyetje, rezultati maksimal i mundshëm do të jetë 100). Nëse vlerësimi është afër maksimumitvlerësimittë mundshëm, kjo tregon se janë ndërmarrë veprime serioze për ta bërë hotelin miqësor ndaj mjedisit. Një vlerësim më i ulët rezultatit tregon se më shumë duhet të bëhet për të përmirësuar veprimet/masat.

Puna në klasë: Diskutoni gjetjet dhe kërkoni që çdo ekip të bëjë një prezantim të gjetjeve të tyre. Inkurajonistudentët për të kryer një auditim të ngjashëm në shtëpinë e tyre për të përcaktuar se sa miqësorë me mjedisin janë aktivitetete tyre. Cilat fusha mund të përmirësoheshin? Sa e lehtë është të ndikojnë në familjen e tyre për t'i bërë gjërat ndryshe?

6.9. Aktiviteti 9: Matja e marshit të ndikimit njerëzor

Qëllimi: Të lejojë studentët të eksplorojnë llojet e aktiviteteve njerëzore që mund të kenë ndikim në ekosistemet natyrore në lokalitetin e tyre përmes vëzhgimit të drejtpërdrejtë.

Pajisjet: Secili student duhet të mbajë një fletore dhe stilolaps për të bërë shënime.

Aktiviteti: Merrni një grup fëmijësh për një shëtitje prej një deri në dy orë përgjatë një pylli pranë zonës së tyre. Gjatë ecjes, fëmijët duhet t'u kërkohet të vëzhgojnë dhe të shënojnë të gjitha aktivitetet njerëzore që ata ndeshin. Në çfarë aktiviteteesh përfshihen njerëzit? Aktivitetet mund të shkojnë nga gjuetia, prerja e drurëve, ndërtim, shitja e suvenireve ose hedhja e plehrave. Fëmijët duhet të vëzhgojnë se, çfarë lloj mjetesh përdorin personat që gjejnë në park/pyll? Nëse personat që gjejnë janë të përfshirë në aktivitete rekreative, çfarë janë ato (ecje, shëtitje me biçikletë, me ecje, gomar apo kalë, piknik, etj)?

Interpretimi: Në kthimin në klasë, fëmijët mund të inkurajohen për të diskutuar mbi aktivitetet që ata vëzhguan, cilat aktivitete u vëzhguan më së shumti, çfarë ndikimesh negative të mundshme mund të kenë aktivitetet e vëzhguara për ekosistemet aty pranë.

ANEKSI 1– ZONA E MBROJTUR PILOTE

1. PËRSHKRIMI SHKURTËR I PARKUT KOMBËTAR “Mali i Tomorrit”

Vendndodhja: Qarku i Beratit dhe Elbasanit.

Sipërfaqja totale: 26,106.2 ha.

Statusi: Park Kombëtar, Kategoria II, IUCN; miratuar me Vendim të Këshillit të Ministrave nr. 467, datë 26.07.2018.

Ekosistemi natyror-malor i Malit të Tomorrit, për herë të parë u shpall “Park Kombëtar” me VKM nr. 102, datë 15.01.1996, me sipërfaqe prej 4,000ha, në të cilën përfshihej vetëm qarku i Beratit. Me VKM nr. 432, datë 18.7.2012, sipërfaqja u zgjeruar në 24,723.1ha, duke përfshirë edhe të qarkun Elbasan (Gramsh). Me urdhër të ministrit të Mjedisit nr. 2027, datë 31.12.2014 është miratur dhe Plani i Menaxhimit për parkun kombëtar.

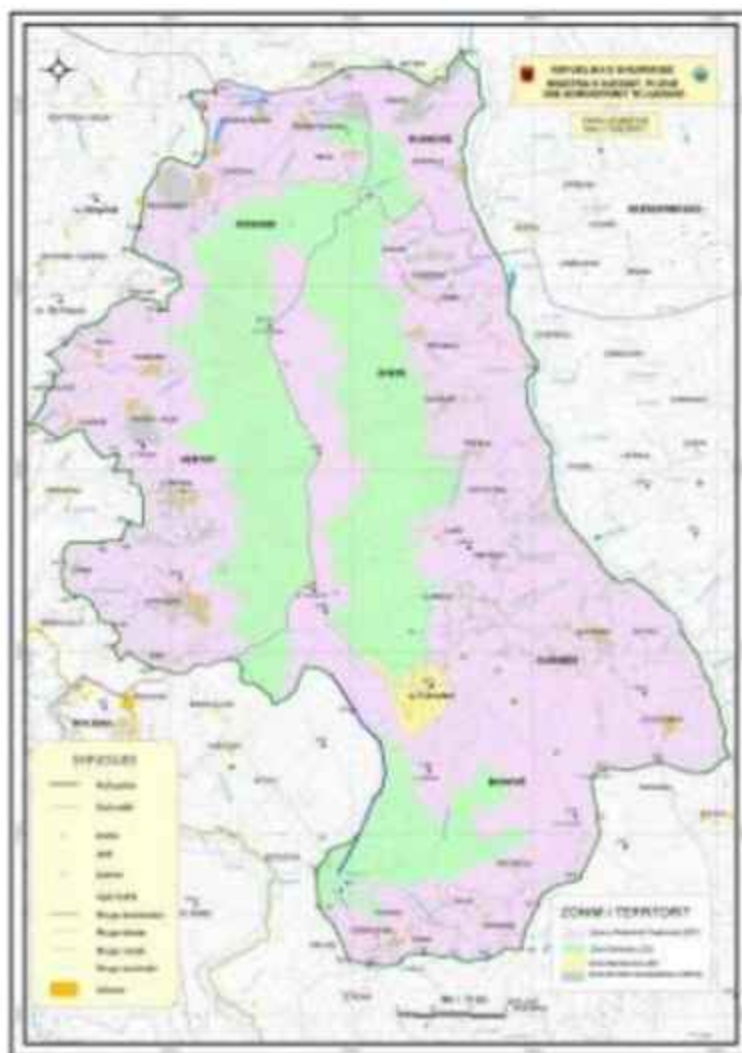

Figure 2. Harta e zonimit të Parkut Kombëtar të Malit të Tomorrit

Ndodhet në bashkinë e Beratit, të Poliçanit dhe të Skraparit (Qarku i Beratit) dhe në bashkinë e Gramshit (qarku i Elbasanit), në lartësitë nga rreth 300-2.416m(Çuka Partizan), mbi rafshin e detit. Parku është pjesë e vargut malor Tomorr-Kulmakë-Miçan, që shtrihet në VP të Krahinës Malore Jugore. Ky varg dallohet për kontrastet e mëdha të relievit dhe ndryshime të theksuara nga një sektor në tjetrin. Ngrihet mbi zonën kodrinore dhe luginat rrethuese, është formuar në antiklinalin homonim, që, në Veri ndërpritet tërthor nga disa shkëputje tektonike paralele, që shprehen me thepisje në shpatin V. Në lartësitë V dhe VL gjenden dy pragje akullnajore dhe disa cirqe akullnajore të thjeshta e komplekse (MN), që të mahnitin me ashpërsinë dhe formën e tyre. Pjesa J është shumë uniforme, e mbushur me forma karstike, jo rrallë në formën e hojeve të bletëve, shpella dhe puse të thella karstike. Takohen edhe disa lugje me forma të ndryshme, shumica pa rrjedhje sipërfaqësore, që zbresin nga të dy krahët, por sidomos në shpatin L. Në fshatin

Ujanik ka depozitime morenore. Në kontaktin midis gëlqerorëve e flishit, në shumë raste tektonik, dalin shumë burime: në fshatrat Tomorr (P), Ujanik, Kërpicë, Sotirë (L). Në J ndodhet qafa tektoniko-erozive e Kulmakut (1.473m), e formuar përgjatë brezit shumë të ngushtë të flishit të sinklinalit, që shtrihet në P të malit të Kulmakut. Parku ka klimë malore me verë të shkurtër dhe të freskët, ndërsa dimri është i gjatë, i ashpër, me erë të shpeshtë dhe të forte. Rrjeti hidrografik, tepër i rrallë, përbëhet nga përrenj të përkohshëm. Dallohen dy përrenj që derdhen në lumin e Devollit: përroi i Sotirës dhe i Tomorricës, që burojnë në anën L të malit të Tomorit. Në luginën e Tomorricës ka disa burime karstike, dallohen burimet e Kërpicës dhe të Sotirës, ndërsa burimet e Ujanikut, lidhen me depozitimet morenore. Burime ka edhe në rrëzë të shpatit P, ndër të cilët dallohen burimet e Tomorrit dhe të Bogovës. Uji përdoret nga bashkësitë vendore për ujin e pishëm, ujitjen, energji elektrike, dhe veprimtari rekreacioni. Tokat janë të kafenjta, të murrme, pyjore dhe livadhore-malore. Parku dallohet për biodiversitet të theksuar: shkurre mesdhetare, dushqe, ahishte, halorë dhe kullota subalpine e alpine. Bimësia përfaqësohet nga të 4 katet bimore të vendit. Deri 500m lartësi, takohen shkurret mesdhetare të nënkatit të makies, si Shqopa (*Erica arborea*), Krifsha (*Phillyrea media*), Mareja (*Arbutus unedo*), Xina (*Pistacia lentiscus*) dhe Ilqe (*Quercus ilex*), Bungëbutë (*Quercus pubescens*) dhe Bulgeri (*Quercus trojana*). Në lartësitë 500-1100m, bimësia dominohet nga Lajthia (*Corylus avellana*), Shkoza e zezë (*Carpinus orientalis*), Arra (*Juglans regia*), Frashri fletëngushtë (*Fraxinus excelsior*), Dëllinjë të kuqe (*Juniperus oxycedrus*), Dëllinjë të zezë (*Juniperus communis*), etj. Në lartësitë 1000-1700m, mbizotëron pylli i Ahut (*Fagus sylvatica*), sidomos mbi fshatrat Lybeshë, Kapinovë dhe Dardhë. Nuk mungojnë pyjet e Ahut të përzier me Pishë të zezë (*Pinus nigra*) dhe Panja e malit (*Acer pseudoplatanus*), ndërsa lartësitë 1500-1800m dominohen nga Rrobulli (*Pinus heldreichii*), i cili, në ndonjë rast zbret edhe në lartësitë 800-1000m, por i dëmtuar nga njeriu. Më rrallë takohet Frashri (*Fraxinus* sp.) dhe Vallëza (*Sorbus aucuparia*) etj. Nënpylli përbëhet edhe nga Mollë e egër (*Malus sylvestris*), Kullumbria (*Prunus spinosa*), Driza (*Paliurus aculeatus*), Shtogu i zi (*Sambucus nigra*) etj. Mbi lartësinë 1800m takohen livadhe dhe kullotat subalpine e alpine. Takohen bimë endemike, subendemike, 20 lloje bimësh të konsideruara të rrezikuara ose tejet të rralla, si: *Astragalus autranii*, *Aubrieta intermedia*, *Cupris baldacii*; etj. Bimët mjekësore me vlera kuruese dhe tregtare janë: Sanëza (*Gentiana lutea*), Bërsheni (*Juniperus foetidissima*), Barpezmi mijefletësh (*Achillea millefolium*), Xhërrokulli (*Colchicum autumnale*), Rigoni i bardhë (*Origanum vulgare* ssp.), Mëllaga e pyjeve (*Malva sylvestris*), Sherbela (*Salvia officinalis*), Trumza (*Saturea montana*), Murriz njëbërthamësh (*Crataegus monogyna*), Lajthi e egër (*Corylus columna*), Çaj mali (*Sideritis raeseri*), Trëndafil qeni (*Rosa canina*), Netulla e Nikollait (*Verbascum nicolai*), Aguliçja (*Primula veris*), Lulebasani (*Hypericum perforatum*), Hithra (*Urtica dioica*), Salepi (*Orchis* sp.), Myshku i ahut (*Evernia prunastri*), etj. Parku dallohet për botë shtazore shumë të larmishme: Gjenden 11 lloje amfibësh, si: Bretkoca barkverdhë (*Bombina variegata*), Thithëlopa (*Bufo bufo*) dhe Tritoni me kreshtë (*Triturus cristatus*); 19 lloje zvarranikësh: Bolla laramane (*Elaphe situla*), Bolla me katër vija (*Elaphe quatuorlineata*), Nepërka (*Vipera ammodytes*), Breshka e zakonshme (*Testudo hermanni*) etj.; 141 lloje shpendësh, midis tyre disa lloje rezidente, si: Bufi (*Bubo bubo*), Shqiponja e malit (*Aquila chrysaetos*), Krahëthati (*Falco peregrinus*), Gjeli i egër (*Tetrao urogallus*), Qukapiku i zi (*Dryocopus martius*), Korbi (*Corvus corvus*), por dhe disa lloje që riprodhohen në park, si: Gjeraqina e shkurtës (*Accipiter nisus*), Gjeraqina (*Accipiter gentilis*), pak çifte riprodhuese të shqiponjës gjarpërngrënëse (*Circaetus gallicus*) dhe Huta grerëzangrënëse (*Pernis apivorus*); përhapje të konsiderueshme kanë: Thëllëza e malit (*Alectoris graeca*), rreth njëqind çifte riprodhuese, Pëllumbat e egër, Mëllenja, Shapka malit etj.; 34 lloje

gjitarësh, midis tyre edhe të rrezikuar, si: Ariu i murrmë (*Ursus arctos*), Derri i egër (*Sus scrofa*), Dhia e egër (*Rupicapra rupicaprabalcanica*), Kaprolli (*Capreolus capreolus*), Macja e egër (*Felis silvestris*), Ujku (*Canis lupus*), Dhelpra (*Vulpes vulpes*), Kunadhja (*Martes foina*), Baldosa (*Meles meles*), Lepuri i egër (*Lepus europea*), Ketri (*Sciurus vulgaris*), Iriqi (*Erinaceus concolor*), Nuselala (*Mustela nivalis*), etj. Takohen disa lloje lakuriqësh nate si: *Rhinolophus hipposideros*, *Miniopterus schreibersi* dhe *Myotis capaccinii*, që riprodhohen në shpellat e parkut. Brenda parkut ka disa qendra të banuara rurale, me veprimtari kryesore bujqësore të pakta, kryesisht për konsum familjar. Toka e përdorur përbëhet kryesisht nga bujqësore, pyjet dhe kullotat. Megjithatë, zona është e famshme për prodhimet e saj blegtorale që shërbehen në mënyrë tradicionale. Gjithashtu, njihet tradita e kultivimit të rrushit dhe e prodhimit të rakisë dhe e mjaltit cilësor. Përdoren drutë e zjarrit dhe lënda e drurit, gjetet e lisit për blegtorinë, etj. Parku është i pasur me kullota, që përdoren për kullotje dhe si bazë ushqimore për blegtorinë. Parku dallohet për vlera të mëdha shkencore, biodiversitet të pasur, bimë endemike dhe subendemike, peizazhe me bukuri mahnitëse, për vlerat e mëdha historike dhe kulturore. Në park ka disa monumente natyrore (MN) dhe kulturore me vlera shkencore, didaktike e turistike. Përbën një ballkon të madh nga ku shpalosen pamje të mrekullueshme dhe me shtrirje të gjerë, nga deti, fushat dhe kodrat e Ultësirës Perëndimore deri në malet e larta të Krahinës Malore Qendrore dhe Jugore. Mali i Tomorrit, prej kohësh, ka tërhequr vëmendjen e shqiptarëve, duke u bërë simbol i natyrës, pjesë e botës shpirtërore të tyre, të evidentuar me aq dashuri nga rilindësit tanë të mëdhenj: A. Z. Çajupi në librin e tij "Baba Tomorri" (1902), e quan malin e Tomorrit "Me kryet në qiell, Mbret i Qiellit, Kishë e Shqipërisë dhe Fron i Perëndisë". Në lartësitë e tij dhe të qafës së Kulmakut, ndodhet Teqeja e famshme e Kulmakut, vend i shenjtë i besimtarëve bektashinj dhe shumë objekte dhe monumente të tjerë kulture. Zakonet, këngët, traditat vendore flasin për pasuri kulturore që duhen zbuluar. Dallohen fshatrat me strukturë urbanistike dhe arkitekturë karakteristike. Një prej tyre është Dardha, e krijuar në vitin 1600, e njohur për përpunimin e shajakut për kostume popullore tradicionale kuq e zi, për kishën e Shën Gjergjit me ikonografinë e saj të famshme, për rrugët me kalldrëm që të çojnë në shtëpitë tipike me gur, për mënyrën tradicionale të jetesës etj. Burimet e famshme të Bogovës dhe të Kërpicës, ujëvara e Sotirës, luginat e gjelbra dhe malet e larta të parkut krijojnë një peizazh çlodhës dhe një vend të përsosur për veprimtari të larmishme turistike: mundësi të shumta për ski, ngjitje mali dhe alpinizëm, çiklizëm malor etj. Pyjet dhe kullotat janë potenciale natyrore të përshtatshme për veprimtaritë e kampingut dhe të pelegrinazhit turistik. Të gjitha këto përbëjnë një potencial të lartë për rekreacion dhe zhvillim të qëndrueshëm të ekoturizmit. Megjithatë, turizmi pengohet nga infrastruktura e rrugëve dhe e shërbimeve publike, mbeturinat, gjuetia e paligjshme, paqartësia e pronësisë së tokës, cenimet nga HEC-t dhe guoret etj.

Në këtë park ndodhen edhe 12 Monumente të Natyrës (Kategoria III e Zonave të Mbrojtura në Shqipëri). Rrapi i Lybeshës, Shpella e Kapinovës, Sterra e Prosekut, Serra e Katafiqit, Sterra e Kakrukës, Cirqet Akullnajore të Tomorrit, Stera Uvlën (Pusi Ramijës), Morenat Akullnajore të Ujanikut, Vrëmat e Dragojt, Qafa e Kulmakut, Robulli i Kulmakut.

Pyjet janë habitatet më të bollshme brenda parkut. Ato përbëhen nga pyje ahu dhe shkurre, pyje pishe dhe pyje të përziera.

Kufijte e zones

Kufijte e propozuar të Parkut Kombëtar Mali i Tomorrit janë treguar në Hartën 3. Në përcaktimin e kufijve të zonës për të cilën është përgatitur Plani i Menaxhimit, është marrë në konsideratë gjendja ekologjike, ekonomike dhe sociale.

Parku Kombëtar është i ndarë në katër nënzona të ruajtjes dhe administrimit si më poshtë:

- a) Zona qendrore; ka një sipërfaqe prej 7,484.4 ha (niveli i parë e mbrojtjes). Kjo nënzona përfshin habitatet kryesore pyjore dhe basenin ujëmbledhës të burimeve të ujit të pijshëm të Bogovës. Përcaktohet si zonë me vlera të larta për trashëgiminë natyrore e biodiversitetin dhe mbrojtjen e burimeve ujore dhe në të zbatohet shkalla e parë e mbrojtjes, që siguron një territor të pashqetësuar. Në këtë nënzona lejohen kërkimi shkencor, zhvillimi i veprimtarive ekoturistike të lira në natyrë si dhe kullotja sezonale.
- b) Zona e përdorimit tradicional ka 15,640.9 ha (kategoria e dytë e mbrojtjes), përfshin tokën bujqësore dhe një pjesë të kullotave, këtu është e mundur kreyrja e aktiviteteve tradicionale: bujqësia, hortikultura, pylltaria, kullotja, mbledhja e bimëve medicinale dhe aromatike dhe agrobiznes i qëndrueshëm me përdorim të balancuar të habitateve dhe peizazhit. Kjo nënzona përfshin tërësisht tokat bujqësore, pjesë të pyjeve e kullotave, ku mundësohet vazhdimi i veprimtarive tradicionale: bujqësi, pemtari, pyje, kullotje, grumbullimi i bimëve mjekësore e aromatike dhe të agrobiznesit të qëndrueshëm me përdorim të balancuar të tyre e të peizazhit. Në këtë zonë nuk lejohen ndërtimet e veprimtaritë që shkaktojnë ndryshimin e gjendjes natyrore të ekosistemit. Në nënzona e përdorimit tradicional zbatohet shkalla e dytë e mbrojtjes, që siguron një territor me ndikim të ulët dhe kontroll të veprimtarive ekonomike, sociale, të agrobiznesit, ato argëtuese, sportive e ekoturistike dhe ndërtimi i infrastructures bëhet sipas planeve të zhvillimit, urban e turistik, të miratuar nga Këshilli Kombëtar i Territorit (KKT), të cilat nuk cenojnë integritetin ekologjik të ekosistemit dhe respektojnë funksionet e zonës së mbrojtur, vlerat ekologjike dhe ato të peizazhit natyror e kulturor.
- c) Zona e përdorimit të qëndrueshëm; me një sipërfaqe prej 1,365.5 ha (niveli i tretë i mbrojtjes) përfshin territoret urbane, trojet e përziera me tokë bujqësore, pyjore e kullosore, pranë qendrave të banuara, sipërfaqet e eroduar dhe shtretërit përgjatë lumenjve e përrenjëve. Nënzona mundëson vazhdimin e veprimtarive ekonomike, sociale, të ekoturizmit, të agrobiznesit të qëndrueshëm dhe përdorim të balancuar të peizazhit e të burimeve natyrore, shtimin e drurëve të arrorëve, lajthive, vreshtave, pjergullave e të bimëve mjekësore e aromatike si dhe rehabilitimi i habitateve të dëmtuara. Në nënzona e përdorimit të qëndrueshëm zbatohet shkalla e tretë e mbrojtjes, si dhe lejohen veprimtari, të cilat ushtrohen vetëm me leje mjedisore, dhe ndërtimi i infrastrukturës, të cilat nuk cenojnë integritetin ekologjik të ekosistemit dhe që nuk bien ndesh me programet e zhvillimit të turizmit e mjedisit për qarkun, me planet vendore dhe të integruar të zonave.
- d) Zona rekreative, ka 232.3 ha (niveli i tretë i mbrojtjes). Në zonën rekreative zbatohet niveli i tretë i mbrojtjes dhe përfshihet në qarkun e Beratit, rrethi i Skraparit, përgjithësisht, territoret në qafën e Kulmakut. Në këtë nënzona zbatohet shkalla e tretë e mbrojtjes dhe lejohen veprimtari sociale, të ekoturizmit, të peligrinazhit dhe ndërtimi i infrastrukturës, të cilat nuk cenojnë integritetin ekologjik të ekosistemit.

2. LLOJET KRYESORE TË BOTËS SË EGËR TË PARKUT

A. BIMËT - FLORA

1. Rrobulli (*Pinus heldreichii*)

Rrobulli, që nga parrja e jashtme i përngjet Pishës së zezë. Është dru që arrin një lartësi 20-25m dhe një diametër 30-40(50)cm. Ka sistem rrënjor boshtor, të degëzuar. Kërçelli është i drejtë dhe në shpate të pjerrëta harkohet në bazë. Lëvorja është më e hollë se Pishës së zezë, e drurëve të rinj është e mbushur me rrëshirë, ndërsa e drurëve të moshuar është në ngjyrë të murrme dhe e çarë pllaka pllaka. Lëvorja e degëve të holla, për shkak të mbresave të halave të rena, duket si lëkurë gjarpëri. Druri i Rrobullit është më i miri i halorëve tanë. Blana është e ngushtë, në ngjyrë

të verdhë reme, ndërsa myja ka ngjyrë gështenjënë të kuqe, është e imët, elastike dhe e lehtë në të punuar, ka qëndrueshmëri të mirë për një kohë të gjatë karshi lagështirës. Kuroren e ka piramidale, me degë horizontale me pak hala, në majë. Sythat janë si ato të Pishës së zezë, por pak më të vegjël, vezake deri konike, me majë dhe me pak rrëshirë. Halat janë nga dy bashkë, 6-9cm të gjata dhe 1,5mm të gjëra, të forta, në ngjyrë të gjelbërtë errët, më me pak dhëmbë anës se sa ato të Pishës së zezë, me 2-11 kanale rrëshinore, qëndrojnë 5-6 vjet. Fryti është një boçe, vezake-konike (7-8cmx2,5cm), me mëlluga të sheshta, me një thumb në mes, të cilat kanë ngjyrë të hapët. Boçet piqen në vjeshtën e vitit të dytë. Farat janë rreth 5mm të mëdha, të pajisura me flatër, rreth 2,5cm të gjatë. Fara mbin pas 8-10 ditësh, fuqia mbirëse është 70%. Rrobulli shumëzohet me farë. Ripërtëritet shumë mirë në mënyrë natyrore. Në vitet e para të jetës Rrobulli ka një rritje të ngadaltë, ndërsa më pas intensifikohet së tepërmi, deri në moshën 60-80 vjeçare si rezultat i aftësisë së madhe reaguese ndaj kushteve të mjedisit, në krahasim me halorët e tjerë. Në këtë mënyrë, Rrobulli, megjithëse ka prodhimtari të ulët, pornë kushtet e vështira stacionale në të cilat rritet, mund të konsiderohet si lloj me prodhimtari të lartë. Rrobulli është lloj pyjor me amplitudë të gjërë ekologjike. Në kufirin e sipërm të përhapjes, Rrobulli gjëndet më tepër në kundrejtimet Jugore dhe Jug-Lindore. Rrobulli njihet si lloj kryesisht i formacioneve gëlqerore. Në vendin tonë, në sipërfaqe jo të vogla, përhapet edhe në formacione ultrabazike. Takohet kryesisht në brezin e tokave të murrme pyjore dhe livadhore-malore e më pak në tokat e kafejta. Tokat janë të cekëta e shumë të cekëta, të thata, të varfra, shpesh herë mbin drejtpërdrejt mbi formacione shkëmbore. Në tokat e lagëta thujse nuk takohet asnjëherë. Rrobulli është lloj dritëdashës dhe grumbujt pyjore që ai formon kanë karakter të theksuar heliofil. Jeton normalisht 400-500 vjet, ndërsa në stacione me kushte të mira deri në 1000 vjet.

2. Pisha e zezë (*Pinus nigra*)

Është dru që arrin një lartësi deri në 45m dhe diameter 1-1,5m. Zhvillon fuqimisht rrënjët anësore. Kërçelli është i drejtë, i rregullt dhe me pak deformime në pjesën e sipërme. Në moshë të re fomon një lëvore të trashë, me të çara të thella, në formë pllakash, në ngjyrë të përhimë në të zezë reme. Lëvorja është thujse e lëmuar. Druja është e pasur me rrëshirë, ka myje në ngjyrë të kuqe-gështenjë, tek drurët e rinj mungon. Kurora vezake-piramidale, relativisht e dendur, me degë të vendosura në mënyrë qerthullore, me kohë zgjerohet dhe duket si e shtypur në formë

ombrelle. Bisqet janë të zhvilluar, në ngjyrë të verdhë të murrme, të shndritshme deri në të errët, të trashë, të shogët. Sythat janë të mëdhenj, deri në 2,4cm të gjatë, cilindrike deri vezake-konike, që mbarojnë me një majë, me rrëshirë, në ngjyrë hiri në të bardhëreme. Halat nga dy së bashku, të grumbulluara në majën e biskut, të gjata 8-14cm, të forta, me majë shpuese, anës me dhëmbëtë imët, në ngjyrë të gjelbër të errët, qëndrojnë 4-6 vjet. Në fund të pranverës duket çifti i parë i halave të gjelbra. Boçet mashkullore janë në ngjyrë ari 1,5-2,5cm të gjata, dalin 5-20 së bashku në bisqet e vitit të kaluar. Boçet femërore janë në ngjyrë të kuqe të hapët, nga 2

së bashku. Boçet e pjekura janë simetrike, pa bisht ose me bisht shumë të shkurtër, janë vezake deri vezake-konike (4-8(10)x3-5cm), në ngjyrë gështenjë të shndritshme, mellugat në anën e poshtme janë në ngjyrë të murrme të zezë, kanë karenë të mprehtë, apofize të dalë me një kërthizë të murrme të errët, të pajisura disa herë me një gjemb të shkurtër. Boçet shfaqen në Prill-Qershor, piqen në vjeshtën e vitit të dytë dhe hapen në pranverën e vitit të tretë. Farat janë 5-6mm të gjata, me flatër të murrme të shndritshme. Shumëzohet me farë. Pyjet me pishëtë zezë ripërtërihen shumë mirë në mënyrë natyrore. Periodiciteti i frytifikimit është dy-tre vjeçar. Drurët frytifikojnë në masiv në moshën 20-25 vjeçare. Është lloj me rritje të shpejtë. Në kushtet e vendit tonë manifeston një amplitudë ekologjike të gjerë. Është lloj i krahinës mesdhetare, dritëdashës, ndonëse duron një fare hijezimi. Në përgjithësi ka kërkesa të pakta ndaj klimës dhe tokës. Është jashtëzakonisht rezistente ndaj thatësirës së zgjatur dhe të nxehtit të madh, po ashtu duron shumë mirë ngrincat e errërat e forta. Preferon më tepër kundrejtmet Jugore, Jug-Lindore e Jug-Perëndimore. Nuk i pëlqejnë vendet me lagështirë. Mbin sinë toka të formuara mbi shkëmbinj serpentinore edhe mbi gëlqerorë, duke ndikuar fuqimisht në procesin e tokëformimit. Mund të vegjetoj shumë mirë edhe në kushte stacionale të vështira, ku llojet e tjerë nuk shkojnë ose japin rezultate të dobëta, mbi shpate të pjerrëta e më toka të cekëta, skeletiko-gurishtore dhe shkëmbore. Pra, Pisha e zezë, është një lloj me plasticitet të theksuar, stacionet e së cilës mund të shkojnë nga 250-300m deri në 600-1600m mbi nivelin e detit, që përfaqëson përhapjen e zakonshme të pishnajave të vendit tonë. Pisha e zezë është përdorur gjerësisht për pyllëzimin e këtyre vendeve, ku ka dhënë përgjithësisht rezultate të mira, duke gjelbëruar terrenin, mbrojtur tokën e shpateve nga gërryerja e duke siguruar sasira të konsiderueshme material drunor. Në këtë mënyrë janë krijuar masive të bukur me Pishë të zezë në kodrat e Pukës e të Fushë-Arrësit, tek Guri i Bardhë (Burrel), Shënmërisë në Tiranë, Moravës në Korçë, Gramoz të Kolonjës etj.

3. Ahu (*Fagus sylvatica*)

Është dru i përmasave të mëdha, me lartësi 30-40m dhe diametër rmbi 1-1.5m. Ka sistem rrënjor boshtor, me degëzime të shumta që shtrihen gjerësisht në sipërfaqe e ndërthuren, duke siguruar kështu një mbërthim të mirë në tokë dhe rezistencë të kënaqshme ndaj rrëzimit nga era. Kërçelli i drurit, të rritur në masive të dendur, është shumë i drejtë, cilindrik dhe i pastruar nga degët në pjesën më të madhe të tij. Lëvorja e

lëmuar, e hollë, në ngjyrë gri; shpesh me njolla të mëdha, të bardhërreme ose të zezërreme të shkaktuara nga likenet; rrallëherë, kur ndodhet në stacione të papërshtatshme, formon ritidom në bazën e kërcellit. Druri ka ngjyrë të bardhë të kuqërreme, me rrezepalcore të dallueshme, rrathët vjetore pak të dallueshëm, është pa myje, i rëndë dhe i fortë, mesatarisht elastik, kalbet lehtë në ajër. Tek drurët e moshave të mëdha vihet re, shpesh, prania e myjes së rreme ose e zemërës së kuqe, e cila në pjesën qendrore ka formën e një njolle tëçrregullt, e kuqërremtë deri në të zezërreme. Kurora, në fillim konike, pastaj e gjërë pak a shumë me majë dhe e dëndur, zakonisht e përqëndruar në majtë kërcellit, nëgrumbujt shumë të dëndur të klasës së parë të prodhimit. Bisqet vjetore janë brylake, të murrmetë gjelbërreme, në fillim me qime, pastaj të shogët. Janë dy llojesh; të gjatë dhe të shkurtër. Bisqet pjellore janë të shkurtër dhe kanë 3-4 gjethe, ndërsa ata jopjellore janë të gjatë dhe kanë më shumë gjethe. Sythat janë 1,5-3cm të gjatë, boshtake, me majë, me mëlluga të shumta të murrme deri të kuqërreme, të shndritshme. Gjethet janë të këmbëra, dislike, vezake oseeliptike [4-10(15)x3-7(10)], me majë të mprehtë dhe me bazë të ngushtuar ose të rrumbullakosur, të plota ose rrallëherë të dhëmbëzuara dhe pak të valëzuara, në ngjyrë të gjelbër të çeltë nga ana e sipërme dhe me të çelura nga poshtë, me 5-8 çifte nervaturash, të qerpikta në buzë dhe të veshura nga qime të bardha që bien shpejt, me bisht 1-2cm të gjatë, të shoqëruar nga dy ndajgjetheza të rënshme. Në vjeshtë, para rrëzimit, marrin ngjyrë të verdhë të kuqërremtë, nganjëherë, në drurët e rinj, janë marseshente. Në bisqet e gjërë janë të vendosura në mënyrë pak a shumë distike, ndërsa në të shkurtrit të bashkuara në tufa. Dallohen gjethe hije dhe gjethedrite. Ahu është bimë monoike. Lulet dalin në Prill-Maj; mashkulloret të grupuara nga rreth 20 së bashku në lëvare të shkurtër-rruzullore, të varur, me bisht 5-6cm të gjatë, me 8-16 thekë, të vendosur në majë të biskut, duke marrë formën e kaptinëzës; femëroret nga dy së bashku në sqetullat e gjetheve në pjesën e sipërme të bisqeve, metre shtyllëza të rrethuara nga brakte të shumta e të bashkuara në bazë, duke formuar një pështjellëse me qime, me 4 ndarje, me bisht të shkurtër. Frytet janë akena (chuj) metre qoshe, në ngjyrë kafe tëçelur në të kuqërremtë, 1-1,5cm të gjatë, të mbyllur tërësisht në një pështjellëse frytore drunore në formë kupe (zhgual) në ngjyrë ndryshku, e pajisur me zgjatime gjëmbore të buta, piqet në Shtator-Tetor. Kupa, në kohën e pjekjes, është pak a shumë vezake, e zgjeruar në bazë, e ngushtë në majë, 1.3-3.5cm e gjatë, hapet më katërsh për të lëshuar chujt. Thelbi është i ngrënshtëm dhe përmban 15-17% të peshës vaj. Ripërtëritet me farë, lastaron vetëm në rini dhe dobët. Frytifikon në moshën 70-80 vjeçare, me periodicitet frytifikimi të bollshern 4-6 vjeçar. Nuk jeton më shumë se 300 vjet, veçse në raste të rralla. Ahu është lloj i klimës oqeanike, me luhatje termike vjetore jo shumë të theksuara. Është kërkues ndaj lagështirës, sidomos ndaj asaj atmosferike. Preferon stacionet e fresketa malore. Nuk i pëlqen tokat shumë të lagëta dhe argjilore, me ujë të qëndrueshëm ose tokat shumë të thata. Në tokën rreth e rreth kërcellit kemi një rritje të koncentrimin të azotit, fosforit, potasit, magnezit, squfurit, klorit, manganezit dhe elementëve të tjerë, të cilët të kombinuara me kushtet mikroklimatike diçka më të favorshme, inkurajojnë mbirjen më të shpejtë dhe rritjen e drurëve të rinj. Është kjo arsyeja që Ahu konsiderohet si "Nëna e Pyllit". Ahu është lloj Evropian, i përhapur në krahinat Perëndimore, Qendrore dhe Jugore të kontinentit. Në Evropën Veri-Perëndimore është lloj fushor dhe kodrinor, ndërsa në Jug dhe Jug-Lindje bëhet lloj ekskluziv malor. Formon grumbuj të thjeshtë ose të përzier, meshtirje të gjerë. Tek në është ndër llojet më të përhapur dhe më të rëndësishëm të fondit pyjor. Shtrihet kryesisht në shpatet malore, duke mos u takuar thuajse asnjëherë në rrafshje. Masivet më të mëdhenj janë të vendosur në krahinën Malore Qendrore e Veriore dhe në disa pika, në mënyrë fragmentare, në atë Jugore, si në Cukal, Fushë-Zezë, Theth, Valbonë, Lekbibaj, Kunor-Dardhë, Lak-Hithi, Livadh-Kabash, Gjallicë, Arren, Qafë-Kumbull, Lurë, Mbasdeje, Prat, Bizë, Qafë Shtamë,

Steblevë, Qarrishtë, Rrajcë, Stravaj, Bishnicë, Bukanik, Gjinar, Zavalinë, Kukur, Rovje, Llëngë, Valamarë, Lenije, Tomorr, Moravë, Nemërçkë, Bofje, Helmës etj, nga 900-1800(2000)m lartësi mbi nivelin e detit. Rëndësia ekonomike e Ahut është e madhe dhe e shumëanshme. Druripunohet lehtë, pas stazhionimit gjen përdorim të gjerë në fabrikimin e mobilieve të përkulura, për kompensato dhe rrimeso, për pllaka zdrukthi, për tranversa hekurudhe, të cilat pas imprenjimit rrojnë mbi 20 vjet. Sfera të tjera të përdorimit të drurit janë industria e celulozës, e parketit, e instrumenteve muzikore, e ndërtnit të anijeve etj. Nga distilimi i thatë përfitohet acid acetik, katran dhe prodhime të tjera kimike. Nga ehujt nxirret një lloj vaji që përdoret në industri për prodhimin e sapunëve. Frytet janë një ushqim i preferuar për derrat, ndërsa gjethet për blegtorinë e imët. Meqenëse ka fuqi të lartë kalorifike, me drurin e Ahut epërdorin mirëpër nevojat e popullatës për ngrohje e gatim.

4. Panja e malit (*Acer pseudoplatanus*)

Dru që rritet deri në 30-40m i lartë dhe deri në 2m i trashë. Ka sistem rrënjor boshtortë thellë. Kërçelli është mjaft i drejtë dhe cilindrik. Lëvorja është e hinjtë ose gri, në moshe të re dhe pas moshës 30-40 vjeçare formon një ritidom karakteristik të murrmetë verdhërrem, me nuanca të kuqerremta, i cili rripe në pllaka me madhësi dhe formë të ndryshme. Druri është në ngjyrë të bardhë të verdhërreme, me shkëlqim si të mëndafshit, rezistent, i qëndrueshëm, uniform dhe elastik. Ka një kurrorë të gjërë, rruzullore, mjaft simetrike, e përbërë nga degë të trasha dhe të pakta në numër, por formojnë një mbulesë të dendur. Bisqet janë të përkundrejtë, të gjelbër deri në të murrme të hapët, cilindrike, të shogët, me lenticela të shumta. Sythat të përkundrejtë, vezake, me 6-8 mëlluga, me shirit të murrme në buzë të mëllugave, janë më të mëdhenj krahasuar me sythat e panjave të tjera dhe qëndrojnë të larguar nga bisku. Sythi skajor është katërqoshësh dhe më i zhvilluar se anësorët. Gjethet janë të thjeshta, të rënshme, të përkundrejta, të vrigulluara në formë pëllëmbore, me 5 vriguj pak të mprehtë, pak a shumë të dhëmbëzuar, në ngjyrë të gjelbër të errët nga sipër, të imta nga poshtë, me qime të imta vetëm në nervaturat kryesore; me bisht 5-15cm të gjatë, pak i zgjeruar në bazë. Lulet, të gjëlbra të verdhërreme, të grupuara në vile të gjata e të varura në majë të bisqeve të rinj, çelin pas gjetheve të para. Fryti është dyshojzë, 3-6cm e gjatë, me flatra të vendosura në formën e gërmës "V" të përmbysur ose që formojnë afërsisht një kënd të drejtë, piqen nëShtator. Në masiv drurët fillojnë të frytifikojnë rreth moshës 30-40 vjeçare, me bollëk afërsisht çdo vit. Shumëzohet me farë dhe me lastare, porse këto (lastarët) rrojnë pak, ndërsa cungjet kalben shpejt. Panja e malit bën pjesë në llojet me rritje të shpejtë dhe në përzierje me Ahun, Bredhin, Bungën e ndonjë tjetër, vendoset në katin e parë të drurëve. Jeton deri 300-400 vjet. Rritet në krahinat malore të freskëta të zonës së Ahut, me lagështirë atmosferike të lartë, durrton të nxehtin dhe thatësirën e zonës së Gështenjës, kur vendoset në stacionet e hijezuara. Ka kërkesa të larta ndaj pjellorisë së tokës, që e tregon edhe përhapja e saj në pyll në ekzemplarë të vetmuar apo në grupe të vegjël drurësh. Pëlqen sidomos tokat e murrme pyjore, të shkrifëta, me humus të butë, lehtësisht acide, të drenuara mirë dhe me lagështirë normale, të formuara mbi shkëmbinj gëlqerorë, konglomerate etj. Ka temperament mesatar, por është dicka më dritëdashëse se sa Panja flëterrap.Është e përhapur nëtë gjithë Evropën dhe Azinë Perëndimore. Tek ne takohet

kryesisht në pyjet e zonës së Ahut ndërmjet 800-1800(1900)m mbi nivelin e detit, si në Alpe, Koritnik e Gjallicë, Korab, Munellë, Lurë e Mbasdeje, Martanesh, Stravaj, Qarrishtë, Mokërr, Gorrë, Tomorr etj. Druri i Panjës është shumë i kërkuar në prodhimin e mobilieve, të rrimesos, të instrumenteve muzikore, për prodhimin e pjesëve të tornuara etj. Mund të përdoret edhe për pyllëzimin e çeltirave në ahishte. Vlerësohet edhe si lloj dekorativ për t'u mbjellë gjatë rrugëve dhe në parqe.

5. Bungëbutë (*Quercus pubescens*)

Dru që rrallë kalon 15-20m lartësi dhe 2m trashësi. Ka sistem rrënjor shumë të fuqishëm, duke zhvilluar që në fillim e në mënyrë të qartëboshtin kryesor. Kërçelli është i shtrembër, i shkurtër. Lëvorja është gri e murrme, e ngjeshur, me çarje të thella gjatësore dhe tërthore, të cilat formojnë pllaka me profil trapezoidal, të ashpra, më të larta se të gjëra dhe shumë të forta. Përgjithësisht ka veçori të mira teknologjike, është i fortë dhe rezistent, por tepër i rëndë dhe me fibra më pak të drejta. Kurora është e ulët, e gjërë, e rrallë, gjysmësferike, e rregullt. Bisqet me push të butë si kadife, në ngjyrë të hinjtë dhe me

lenticela që mezi duken. Sythat të vegjël (1-1,5cm të gjatë), vezake, me majë, me push, disa të grumbulluar nëmajë të biskut, të tjerët të vendosur në formë spiraleje gjatë biskut, me mëlluga të shkurtra. Gjethet të këmbëra, të thjeshta, vezake të zgjatura, 5-8(12)cm të gjata dhe 4-6cm të gjëra, me bisht të gjatë, me ndajgjethëza të rënshme, me buzë të vrigulluara, me 4-7 palë vriguj të plotë ose me dhëmbëzim të mprehtë, shyte në majë, pykore ose si zemër në bazë, fillimisht me push në të dyja faqet, ndërsa më vonë vetëm në faqen e poshtme, bien vonë në dimër. Është bimë monoike. Lulet mashkullore janë të grupuara në lëvare cilindrike 5-10 cm të gjatë, me 5 thekë me pjalmore të verdha, të dliër dhe të varur, që zhvillohen nga sythat e bisqeve të vitit të kaluar. Lulet femërore të vetmuara ose në grupe nga 2-4, pa bisht ose me bisht të shkurtër. Lulëzon në Prill-Maj. Fryti është një lëndë vezake e zgjatur (2.5-3cmx1.5-2cm), e mprehtë, me vija të errëta, kur është e freskët, e mbështjellë deri në gjysmë nga një kupë me mëlluga të pushëzuara, qendrojnë nga 3-4 së bashku të kapura në një bisht të shkurtër dhe me qime, piqen në Tetor. Shumëzohet me farë dhe lastare. Frytifikon që nga moshë 10-12 vjeçare. Ka rritje më të ngadalshme se të gjithë dushqet e tjerë. Është lloj termofil, kserofil dhe bazifil; takohet në shpatet e ngrohtë e të dritësuar, në toka të ndryshme, por rritjen optimale e realizon në tokat e formuara mbi gëlqerorë, qofshin edhe të thata e shkëmbore, tipike e kodrave dhe e fundeve të maleve mesdhetare. Është dritëdashëse, jeton deri në 300-400 vjet. Bungëbuta ka një areal të gjërë, shtrihet në pjesën më të madhe në Evropën Jugore, duke përfshirë Krimen, Kaukazin dhe Azinë e Vogël. Tek ne takohet deri në 1100m lartësi mbi nivelin e detit, në grumbuj të përzier me dushqet e tjerë, shknozën, lajthinë, panjat. I vlefshëm për ripyllëzimin e vendeve të degraduara, të thatë e skeletike. Druri punohet me vështirësi dhe përdorimi i tij është i pakët, kryesisht në ndërtimin e anijeve, për traversa hekurudhe, për trarë dhe dru zjarri. Gjethet dhe lëndet përdoren si ushqim për blegtorinë gjatë dimrit. Lëvorja është e pasur në tanin.

6. Frashërii bardhë (*Fraxinus ornus*)

Rritet deri në 10-12m i lartë, rrallë 20m dhe deri në 60cm i trashë. Ka kërcell pak a shumë të drejtë dhe kurorë të gjerë, rruzullore. Sistemi rrënjor është boshtor, i thellë, me rrënjë të shumta anësore. Druri është i pajisur me pore unazore, me blane të bardhë të kuqerremtë dhe myje të murrme të çelët, është rezistent dhe elastik. Bisqet janë të shogët, të shtypur ose jo në drejtim të sythave, në ngjyrë gri të verdhëreme. Sythat janë rruzullore, me push të imët, në ngjyrë të hinjtë. Gjethet janë të rënshme, të përkundrejta, të përbëra, tekpendore, deri në 30cm të gjata, me 5-9 gjethëza vezake heshtake (30-80 x18-45mm), me një bisht të dallueshëm, me buzë të dhëmbëzuara në mënyrë të çrregullt, në ngjyrë të gjelbër të çelët dhe të shogëta nga sipër, më të zbehta dhe me push gjatë nervaturave nga poshtë. Lulet janë në ngjyrë të bardhë në krem, të grupuara në melthe skajore të dendur, 15-20cm të gjatë, erëkëndshme, që zhvillohen nga mesi i periudhës së gjethëzimit; kanë kupë të vogël të vrigulluar thellë e të qëndrueshme. Kurorë me katër petla vizake (7-15mm), shyte, shumë më të gjata se nënpetlat (5-6cm të gjata), kanë thekë me pjalmore të verdha dhe vezore me një shtyllë dhe dy kreza, çelin në Prill-Qershor. Fryti është shojzë njëkrahëshe, heshtake, 15-20x4-5mm të mëdha, me një farë të murrme, të shndritshme, piqet në Tetor. Shumëzohet me fare. Për ripyllëzime përdoren fidanë të përgatitur në fidanishte. Nxjerr me shumicë lastarë nga cungru sa herë që pritet. Frytifikon që në moshë të re, për çdo vit dhe me bollëk. Është lloj ngrohtësidashes dhe durues ndaj thatësirës, preferon shpatet e diellëzuara dhe tokat skeletike të vendosura mbi formacione gëlqerore, lehtësisht acide deri bazike. Në vendin tonë takohet kudo, nga 1000 deri 1600-1700m mbi nivelin e detit. Zona kryesore e përhapjes së tij është e gështenjës, ku përzihet me dushqet, dëllinjat, panjat, krekëzat, boshtren, shkozat, mëllezen, etj. Druri gjen përdorim të ndryshme në ndërtim, komunikacion, bujqësi, dhe për djegje., në industrinë përpunuese dhe mobileri. Është i përshtatshëm për gjelbërim të parqeve dhe rrugëve.

7. Arra (*Juglans regia*)

Është një nga drurët frytorë më madhështor në vendit tonë, i cili mund të arrij deri në 20-30m i lartë dhe 1,5m i trashë. Ka sistem rrënjor boshtor të fuqishëm, me rrënjë anësore që shtrihen në distanca të mëdha, deri në 12-14m. Formon kërcell të drejtë, cilindrik, por mjaft të shkurtër, kur rritet i vetmuar. Kurora e mbledhur, kur rritet në gjendje masivi e gjerë, shpesh sa gjysma e lartësisë së drurit, rruzullore, me degëzime të shumta, kur rritet në gjendje të vetmuar. Lëvorja për shumë kohë mbetet e lëmuar, në ngjyrë argjendi të hinjtë, ndërsa në moshë të mëdha ajo fillon të plasarit në mënyrë gjatësore. Druri paraqet veti teknologjike të larta, është homogjen, i fortë, i rëndë, rezistent, i eprhëm, me blanë në ngjyrë gri dhe myje të bukur, të murrme të errët. Bisqet janë të trashë, të shogët, të murrme të shndritshëm që kanë njolla gjethore të mëdha në formë zemre, me erë të këndshme dhe palcë petëzore të ndërprerë. Sythat rruzullore, të mbuluar nga 2

mëlluga të zezërreme, të shogët. Gjethet të përbëra tekpendore, deri 35cm të gjata, me 5-9 gjethëza të përkundrejta, e majës më e madhe, eliptike, asimetrike (6-13x3-9cm), thujse pa bisht dhe pa ndajgjethëza, me buzë të plota ose rrallëherë lehtësisht gjirake, lekuore, me majë të mprehtë, të shogeta ose me tufëza të rralla qimesh në sqetullat e nervaturave, të gjelbra, të shndritshme nga sipër dhe më të zbehta nga poshtë, me aromë të fortë karakteristike. Është bimë monoike. Lulet janë të vendosura në lëvare, dalin në Prill-Maj; mashkulloret të zezërreme, pa bisht dhe të varur, me thekë të shumtë dhe me pjalm të verdhë, zhvillohen në bisqet e vitit të kaluar; femëroret të grupuara nga 1-5 në skaj të bisqeve të vitit në vazhdim, me vezore të nënteshme, krezat të mëdha të bardha, të përkulura nga jashtë. Fryti është një bërthokël vezakeruzullore, me zhguall mishtak të gjelbër, i pasur me tanin dhe që kur piqet i hahet në mënyrë të rregullt, Arra është vezake me majë të shkurtër dhe sipërfaqe të rrudhosur në mënyrë të rregullt, e cila mbështjell farën ose bukën e arrës që ndahet në 4 thelpinj, piqet në vjeshtë. Shumëzohet me fare. Kërkon klimë të butë. Është kërkuese ndaj tokës, të cilat i do të thella, pjellore, të fresketa dhe të drenuara mirë. Është kërkuese ndaj dritës. Mbillet në zonat fushore dhe kodrinore deri në 500-600m lartësi mbi nivelin e detit. Tek ne takohet kudo, e kultivuar ose e mbirë në mënyrë natyrore, deri në 1200m lartësi mbi nivelin e detit. Arra është një nga drurët frytorë më i vlefshëm, thujse të gjithë organet e saj (rrënjët, lëvorja, kërcelli, gjethet, frytet, lëvozhga e frytave, etj) kanë përdorime të shumta. Fryti i arrës është shumë i ushqyeshëm, ka shije të këndshme, përmban deri në 70% vaj, i cili përdoret gjithashtu në fabrikimin e sapuneve, bojrave, llaqeve dhe në kozmetikë. Gjethet dhe lëvorja përdoren për të ngjyer. Është një nga drurët më të preferueshëm për mobilie, skulptura dhe objekte luksi.

8. Marreja (*Abutilon*)

Shkurre ose dru i vogël deri në 9m i lartë, me kurorë të dendur e të rrumbullakët. Bisqet e rinj janë me qime, në ngjyrë trëndafili ose të kuqe. Lëvorja fillimisht është e kuqe, më vonë e murme, e ashpër, që ripet me kalimin e moshës në pllaka të holla. Druri ka blanë të verdhë të kuqerremtë dhe myje të kuqe të murme, është i fortë. Gjethet janë të qëndrueshme, të thjeshta, të trasha e të lëkurta, vezake të përmbysura ose vezake-heshtake (4-9x2-4cm), me buzë të sharruara, të mprehta, në ngjyrë të gjelbër të theksuar sipër dhe më të zbehta poshtë, të shogëta, me bisht deri në 1cm të gjatë, me qime dhe në ngjyrë të kuqe. Lulet janë të grupuara në melthe të varur. Kupa është e vogël dhe e ndarë në pesë dhëmbë të gjelbër. Kurora është e bardhë ose trëndafili, me buzë të ndara, gjithashtu, në pesë dhëmbë, me 10 thekë, me pjalmore të kuqerremta, vezorja është e mbiteshme dhe ka një shtyllëz cilindrike dhe krezë të vrigulluar në ngjyrë të gjelbër të errët. Lulëzon në Tetor-Mars. Fryti është një rrushk i rrumbullakët, me diametër 1-2cm, i ashpër, në ngjyrë të kuqe të çelur, me një tul të verdhë dhe të lëngshëm, me shije të ëmbël, piqet nga fundi i Nëntorit deri në Janar. Shumëzohet me farë. Është lloj termofil dhe mesatarisht dritëdashës, nuk ka kërkesa të veçanta ndaj tokës, por preferon ato ranore-argjillore, me prejardhje nga flyshet. Ka një areal të gjerë, gati në të gjithë Mesdheun. Në vendin tonë takohet thujse në të gjithë zonën e dafinës, deri në 700-800m lartësi mbi nivelin e detit, ku së bashku me shqopën mbulon një sipërfaqe mjaft të gjerë. Është burim i rëndësishëm për dru zjarri. Fryti, i cili përmban mbi 15% sheqer, përdoret për të nxjerrë alkool ose konsumohet i freskët. Gjethet përdoren për rregjien e lëkurave. Është bimë mjaltëse shumë e mirë. Preferohet edhe si lloj dekorativ për gjethet, lulet dhe frytet e bukur.

9. Dëllinjë e zezë (*Juniperus communis*) – Dëllinja e kuqe (*Juniperus oxycedrus*)

Dëllinja e zezë, është shkurre ose dru, ndonjëherë në trajtë kaçubeje pa kërcell të dukshëm, por me degë të shumta, që nuk rritet më shumë se 8-10m e lartë dhe 10cm e trashë. Sistemi rrënjor është sipërfaqësor dhe i pajisur me mikoriza. Lëvorja është e hollë, në ngjyrë grië murrme. Druri është i forte, i ngjeshur, aromatik, me kokrriza, në ngjyrë të verdhë të kuqerremtë. Kurora është konike e hapur, me kërcell që fillon të degëzohet në afërsi të tokës. Bisqet me seksion trekëndor. Sythat janë shumë të vegjël, shpesh të fshehur në tufa halash. Gjethet janë në formë halash,

të forta dhe shpuese, të vendosura në qerthuj nga 3, në ngjyrë të gjelbër, në faqen e sipërme kanë një kanal me një vijëgojëzore të bardhë, ndërsa faqja e poshtme është e gjelbër, me karenë shyte. Janë të gjata 10-15mm dhe të gjera 1-2mm, ndërrohen çdo 4 vjet. Bimë dioike; lulet mashkullore në boçe, vezake, rruzullore, me mëlluga që mbajnë 3-6 qeska pjalmi; femëroret, me mëllugat e poshtme jo pjellore, 3 të sipërmet bartëse të vezëzave. Lulëzimi ndodh nga mesi i Majit. Pas pllenimit mëllugat bëhen mishtake dhe bashkohen duke formuar një boçez rruzullore në trajtë rrushku me diametër 5-8mm, në fillim ka ngjyrë të gjelbër, më pas të zezë të kaltërreme, e mbuluar nga një pluhurizë dylli, piqet në vjeshtën e vitit të dytë, përmban 3 fara trekëndore, të mysta, me tegument kockor, me gjëndra rrëshire. Shumëzohet me farë. Nuk ka kërkesa të veçanta ekologjike, mbin në çdo lloj toke dhe klime. Është shumë rezistente ndaj të ftohtit dhe të thatësisë, kërkuese ndaj dritës. Në vendin tonë takohet në të gjitha krahinat, në çdo tip pylli, nga niveli i detit deri në male. Druri i dëllinjës përdoret ndonjëherë në punimet e zdrukthtarisë, për gëdhendjen e artikujve zbukurues, për skulptura; si lëndë djegëse dhe për prodhimin e eshkës. Rëndësi të veçantë ka fryti, i cili përdoret për prodhimin e pijes së famshme alkoolike “Gin” si dhe në industrinë farmaceutike e të parfumerisë.

Dëllinjë e kuqe, është në trajtë shkurreje ose druri që nuk kalon 8-9m lartësi. Shumë e ngjashme me Dëllinjën e zezë, por dallohet nga boçet që në përgjithësi janë më të mëdha (6-12mm), të kuqerremta në pjekuri, që ndonjëherë mbulohe me një shtresë pluhurize dyllore, që i jep ngjyrë të kuqe të kaltërreme; nga halat që në faqen e poshtme kanë karenë të mprehtë, ndryshe nga Dëllinja e zezë që e ka shytë, janë të pajisura me dy vija gojëzore në faqen e sipërme, në vend të një që ka Dëllinja e zezë. Shumëzohet me farë. Është lloj i klimës mesdhetare, i përhapur në brigjet Jugore të Francës, Spanjë, Portugali, Algjeri, Itali, Bosnje-Hercegovinë, Mal të zi, Greqi,

Detin Egje, Kaukaz, Krime, etj. Nuk ka kërkesa për tokë, duke u rritur edhe në toka të thata e sterile. Është dritëdashëse, rezistente ndaj nxehtësisë dhe thatësisë dhe relativisht e ndjeshme ndaj të ftohtit. Në vendin tonë takohet kryesisht në zonën e dafinës dhe të gështenjës, gjatë bregdetit dhe në vendet ku ndihet ndikimi i klimës detare. Druri mund të përdoret për prodhimin e lapsave, kurse fryti për nxjenjen e alkoolit.

10. Shtogu i zi (*Sambucus nigra*)

Zakonisht rritet në trajtë shkurreje, por rrallë takohet edhe si dru deri në 10m i lartë. Kërçelli është i degëzuar në mënyrë të çrregullt. Lëvorja fillimisht e lëmuar, e hollë dhe me verrukozitete, ndërsa më pas formon një ritidom të tapezuar, në ngjyrë të hinjtë të verdhërreme. Druri është i verdhërrem, uniform, lehtësisht i deformueshëm. Kurora është e shtrirë anash dhe rruzullore, mjaft e dendur. Bisqet janë të trashë, të gjelbërtë hinjtë ose të gjelbërtë verdhërreme, me lenticela të dukshme dhe palcë të gjërë në ngjyrë të bardhë. Sythat janë të përkundrejtë, të mëdhenj, vezaketë mprehtë, me 2-4 mëlluga në bazë, të larguar nga bisku. Gjethet janë të rënshme, të përbëra tekpendore, me 5-7 gjethëza eliptike ose vezake-eliptike, 6-10cm të gjatë dhe 3-4cm të gjëra, me buzë të sharruara mprehtë dhe në mënyrë të çrregullt, në faqen e sipërme të gjelbra të errëta, ndërsa nga poshtë me qimeza të rralla gjatë nervaturave dhe me erë jo të këndshme. Lulet janë të bardha, të vendosura në cima ombrellore të dendura, skajore, me diametër 15-20cm, kurora me 5 petla, janë të bukura dhe erëkëndshme, çelin në Maj-Qershor. Fryti është një rrushk i rumbullakët, 6-8 mm diametër, i zi, me 3(5) bërthama të shtypura, piqet në Korrik-Shtator. Shumëzohet me lehtësi në mënyrë vegjetative (me lastarë dhe kalema). Rritet në zona të ngrohta dhe kërkon toka pjellore, të pasura me lagështi, të thella, të shkrifëta, të pasura në humus, në baza dhe shumë të pasura në azot. Përhapet, në çelirat e pyllit, në stacionet e hijezuara e të lagëta. Është i përhapur në Evropë, Azi dhe Afrikën Veriore. Në vendin tonë takohet gjithkund, që nga zonat fushore e kodrinore e deri në ato malore, më rrallë në shkurre dhe në pyje dhe më shpesh buzë ledheve e nëpër gjerdhe. Është bimë me rëndësi ekonomike pasi nga lulet përdoren për të përgatitur vajra mjekësore, verë, ndërsa nga frytet, që janë të pasur në sheqer dhe vitamina A.B.C, përdoren në industrinë ushqimore dhe farmaceutike. Frytet preferohen edhe nga zogjtë. Përdoret dhe si bimë ornamentale në parqe.

11. Shkoza e zezë (*Carpinus orientalis*)

Ngjan me Shkozën e bardhë, por dallohet nga lartësia më e vogël, nuk kalon 6m. Kërçelli i drejtë, i brinjëzuar, me seksion të çrregullt, disa herë i përdredhur. Lëvorja e lëmuar, gri e gjelbërreme me njolla të bardhërreme, shumë e ngjashme me të Ahut. Druri i bardhërrem, pa myje, me rreze palcore të dukshme, i rëndë, i ngjeshur, me rrathë vjetore jo të rregullt, me fibra të shkurtra e të përdredhura. Kurora mjaft e dendur, vezake e zgjatur, me masë gjethore të pasur që mbulon mirë tokën. Bisqet janë shumë të hollë, të zhvilluar, në ngjyrë kadife, push butë, brrylake, me lenticela të bardhërreme. Sythat janë mëllugore, konike, boshtake, në majë me qime, me 4 qoshe, të gjatë rreth 0,5cm dhe të ngjitur pas biskut. Gjethet të thjeshta, vezake ose vezake-eliptike 2,5-1cm të gjata dhe 2,5-5cm të gjëra, me majë të mprehtë dhe bazë lehtësisht si zemër ose të rumbullakosur, buzët dyfish të sharruara, me qerpikë, të gjelbra të errëta nga sipër dhe me të çelura nga poshtë, me 10-15 çifte nervaturash të pushëzuara, me bisht të shkurtër dhe

me qime. Është bime monoike. Lulet janë të grupuara në lëvare të varur, cilindrike, dalin në Mars-Maj, në të njëjtën kohë me gjethtëzimin. Frytet janë akena të vogjël, të vendosur në bazën e braktës, rruzullore të gjerë, anash të shtypur, 0,5-1cm të gjatë. Frytifikon bollshëm një herë në dy vjet. Ka ripërtëritje shumë të mire dhe shumohet me lastarë. Shumë rrezistente ndaj të ftohtit dhe ngricave, është gjysëm dritëdashës, preferon toka të thella, të shkrifëta, pjellore, me lagështirë mesatare, ndërsa në tokat e ngjeshura argjilore me luhatje të theksuar të lagështirës mbetet e shkurtër dhe nuk zhvillohet normalisht. Në vendin tonë takohet gjithkund deri në 1500m lartësi mbi nivelin e detit, e përzier me dushqet dhe lloje të tjera. Druri përdoret për prodhimin e objekteve të vegjël që kërkojnë rezistencë, përdoret në torneri, për prodhimin e traversave, pjesë tezgjahesh etj. i shkëlqyeshëm si dru zjarri dhe për prodhimin e qymyrit. Shkoza njihet si përmirësuese e tokës. Gjethet përbejnë një ushqim të mirë për blegtorinë.

12. Trëndafil qeni (*Rosa canina*)

Është shkurre që nuk kalon 2-3m lartësi. Degët i ka të pajisura me gjemba të fuqishëm, të cilët janë me majë të përkulur, të shtypur anash dhe me bazë shumë të gjerë. Sythat janë të vegjël, të kuq. Gjethet janë të rënshme, të këmbyera, të përbera, tekpendore dhe me ndajgjethtëza të ngjitura me bishtin, me 5-7 gjethtëza vezake ose eliptike 2-4cm të gjata, me buzë njëfish të sharruara ose disa herë dyfish të sharruara, të shogëta në të dy faqet ose me push të lehtë në nervaturat. Lulet janë skajore, të vetmuara ose nga 2-5 së bashku, me diametër 4-5cm, me 5 petla në ngjyrë trëndafili ose të bardha dhe 5 nënpetla të mprehta. Çelin në Maj-Korrik. Fryti është i shumëfishtë, i formuar nga një pjesë mishtake elipsoidale, e kuqee remtë, me prejardhje nga shtrati lulor, që mbyll brenda akena të shumtë e të vegjël me qime. Piqet në Gusht-Shtator. Shumëzohet me farë, kalema, shpatulla etj. Shkurre dritëdashëse e klimës së temperuar. Rritet në toka me përmbajtje të lartë bazash të këmbyeshme, të thata deri të shkrifëta, disa herë të ngjeshura. Është i përhapur në Evropën Qendrore dhe Jugore. Në vendin tonë takohet kudo edhe me shumë nga llojet e tjerë të trëndafilave të egër në formë tufash, kryesisht në grumbujt pyjorë të rralluar, në skaj të pyjeve etj, deri në 1600m mbi nivelin e detit. Rëndësi paraqet fryti i trëndafilatit të egër, i cili është i pasur me vitamina C.D.P. etj. si edhe me lëndë të ndryshme sheqerore, acid nitrik etj. Lulet janë laksative. Frytet janë astringjent, pastrues të gjakut dhe luftojnë sëmundjen e skorbutit. Rrënjët kanë qënë përdorur dikur si ilaç kundër tërbimit.

13. Sanëza-Gentiana(*Gentiana lutea*)

Bimë barishtore shumëvjeçare, 60-100cm e lartë, me rrizomë të degëzuar e mishtore 2-12cm të trasha, të tulta, të degëzuara, cilindrike, me ngjyrë të murrme përsipër e të verdhë si në të kuq përbrenda. Në vitet para bima nxjerr vetëm rozetë gjetshesh pranë rrënies dhe në vitin e tretë ose të katër zhvillon kërcellin dhe fillon të lulëzojë; më vonë lulëzon çdo vit. Kërcellin e ka të drejtuar përpjetë, të padegëzuar, me ngjyrë të gjelbër. Gjethet janë të përkundrejta vezake, të plota, të poshtme të mëdha 20-30x6-12cm, me 5-7 nervura, të dukshëm, të sipërmet pa bisht, të kundërngjitura, të poshtmet shumë të mëdha, 20-30cm të gjata, 6-15cm të gjëra, eliptike, me bisht të shkurtër. Lulet

i ka të mëdha, me ngjyrë të verdhë, me bisht të shkurtër, të vendosura në sqetullat e gjetheve të sipërme në formë tufash, të grupuara në lulesa, në sqetullën e gjetheve. Kupa përbëhet nga 4-10 dhëmbë të shkurtër, të pabarabartë. Kurora me petëla të zgjatura, të holla, heshtake, me ngjyrë hiri. Ka 5 thekë dhe ngandonjëherë 4. Fillet në ngjyrë gri. Pjalmoret eliptike. Vezorja e shogët, vezake, njëkthinëse, me vezëza të shumta. Shtyllëza e shkurtër. Kreza dy. Fryti është një kapsulë e thatë, njëkthinëse, vezake, majëgjatë; përmban shumë fara të vogëla vezake. Lulëzon gjatë periudhës Korrik-Gusht. Rritet në toka me lagështi dhe të pasura, në shpate gëlqerore, në kullota të zonës malore subalpine e alpine, takohet në zonën ahut dhe të dushkut, me lartësi 800-2000m. Preferon tokat gëlqerore. Rritet dhe zhvillohet në të gjithë zonat me klimë mesdhetare paramalore dhe malore. Sanza si bimë shumëvjeçare, mund të mbillet në tokat anësore të fushave dhe të kullotave. Kryesisht përdoret Rrënja, e cila përmban glikozide, sheqerna, fitosterina dhe alkaloidin gencianinë. Përdoren në trajtë: Pluhuri, Infuzi, Tinkture dhe Verë mjekesore. Bima përdoret kryesisht si amarotonik. Në terapi përdoret si nxitës i oreksit, në dispepsi, kundër anemisë e sëmundjeve të mëlçisë, sklerozës, kundër tuberkulozit, dhimbjeve të stomakut, diarresë, nevrastenisë; nxit shumimin e rruazave të kuqe dhe të bardha, duke ndihmuar vetëmbrojtjen e organizmit. Vepron edhe si laksativ, sepse shton sekrecionet intestinale. Në mjekësinë popullore si tonik, rritës të oreksit, kundër anaureksisë, kundër sklerozës, turbekulozit, sëmundjeve të lukthit si dhe problemeve me jashtëqitjen. Përdoret gjërësisht në industrinë ushqimore dhe farmaceutike.

14. Barpezmi mijëfletësh (*Achillea millefolium*)

Është bimë barishtore shumëvjeçare, me rrizomë zvarritëse, prej së cilës dain stolonë nëntokësore. Prej rrizomës formohet një kërcell i drejtë, i hollë, i thjeshtë ose i degëzuar që rritet 10-80cm. Gjethet i ka të vogla, dyfishpendore 0.5-1.2cm të gjëra, pak a shumë me push, me ngjyrë të gjelbër në hiri, pa bisht, të buta, thuajse pushtore në formë vezake të zgjatur, të renditura në radhë përgjatë kërcellit dyfish pendore, të prera, të ndaranë dy ose tre pjesë.

Braktet e mbështjelljes gati të shogëta. Lulet janë të bardha deri në të verdha të vendosura në kaptinëza të vogla me diametër 3-5mm, të bashkuara dhe të degëzuara në kaptina të vendosura në anët e degëve, në vastak të dendura. Lulet janë dyformëshe, në periferi të shtratit femëror, me gjuhëza të bardha ose purpurime; hermafrodite, me 5 dhëmbë. Fryti është një aken, në formë vezake ose gjatore, i shtypur pa push. Lulëzon prej pranverës deri në vjeshtë. Rritet dhe zhvillohet mirë në toka me pjellori të dobët, me përbërje të mesme, dhe si klimë parapëlqen zonën e ulët malore, në kodra, pllaja, malet e thata dhe në vendet barishtore të zonës subalpine. Në vendin tonë takohet kryesisht në veri. Bima përmban glikozidin, benzaldehid-cianhidrinë, glikoalkaloidet akiletinë dhe akiletine, alkaloidin betocinë, esencë që përbëhet nga kamazuleni; vaj yndyror, inulinë, asparaginë, rrëshirë, lëndë tanike. Në pjesën e gjelbër gjendet vitamina C, karotina dhe vitamina K. Përdoret në trajtë: Infuzi. Në sajë të esencës që përmban këshillohet të përdoret në spazmat e muskulaturës së lëmuar si spazmolitik, kryesisht të mitrës. Infuzi përdoret edhe në sëmundjet e ndryshme të stomakut e të zorreve, si në gastrite, për të rritur dhe nxitur orekesin. Ky çaj ka veprim nxitës në mëlçi sepse shton lëngun e tëmthit dhe, nga ana tjetër, qetëson spazmat që japin kolika në mëlçi. Ka aftësi të mpikse gjakun prandaj nga mjekësia popullore rekomandohet për mjekimin e hemorragjive të mushkërive, të veshkave dhe

njëkohësisht ndikon si rregullues e qetësues në çrregullimet e menstruacioneve. Infuzi përdoret kundër anemisë, majasëllit, skrofulit, reumatizmit, pezmatimeve të veshkave e të fshikëzës urinare. Lëngu i përftuar nga shtrydhja e bimës së njomë përdoret kundër plasaritjeve të gjinjve, variçeve, për mjekimin e plagëve që rrjedhin; ky lëng mund të përdoret edhe në trajtë llapeje. Esenca që përftohet nga distilimi i bimës përdoret edhe në parfumeri dhe në industrinë ushqimore për përgatitjen e likernave.

15. Sherbela (*Salvia officinalis*)

Bimë shumëvjeçare, në formë shkurre, me lartësi 40-50cm, shpesh edhe 1m. Kërcejtë, në përgjithësi janë shumë të degëzuar; degët njëvjeçare janë të buta, me ngjyrë hiri në krem, me push, të holla. Degët e vjetra kanë lëvore me luspa ngjyrë hiri në kafe. Çdo vit degët e sipërme thahen, kurse të poshtmet nuk pësojnë ndonjë ndryshim. Gjethet janë të përkundërta, gjatore-vezake dhe të ngushta-eliptike, të trasha, të rrudhura, shpeshherë të pajisura me dy penda të vogëla, me push të dëndur ngjyrë hiri, me erë të këndshme dhe shije të hidhur. Gjethet sherbelës në vendin tonë rriten 3-12cm të gjata dhe 0,4-2,8cm të gjëra. Ngjyra e gjetheve ndryshon sipas klimës dhe tokës, nga e gjelbër në hiri, nga hiri në të verdhë, me nuanca hiri të verdhë ose me nuanca hiri të gjelbër në të verdhë ose krjetësisht të gjelbër. Lule të mëdha, ngjyrë manushaqe ose blu në vjollcë, rrallë të bardha. Ato formojnë një kallë të remë të gjithanshëm prej vermicelash me 3 deri 8 lule të pajisura me një brakte vezake në formë zëmre. Kupa në formë kambane ka pesë dhëmbë. Kurora është dybuzore, ka dy thekë, një vezore me vriguj të parregullt. Shtyllëza është e thjeshtë. Kreza është e çarë në dysh. Fryti përbëhet nga 4 akene 2-3mm të gjata dhe 2mm të gjëra, me ngjyrë kafe të errët deri në të zeshkët, kurse në pjesën e brendshme janë të bardha. Farat piqen në periudhën Gusht-Shtator. Lulëzimi ndryshon sipas pozicionit gjeografik dhe klimës. Në zonën e shkurreve mesdhetare lulëzimi fillon nga fillimi i Majit dhe ngandonjëherë vazhdon deri në fund të Qershorit, kurse në zonen e dushkut fillon nga fundi i Maj dhe vazhdon deri me fillimin e muajit Korrik. Është e përhapur kudo, nëpër shkëmbinj të gëlqeror dhe faqet e maleve etj. Sherbela është bimë me kërkesa të pakta për tokën, tipike kserofite mesdhetare, prej 150-1200m lartësi nga niveli i detit. Përshtatet në çdo lloj toke, por më mirë zhvillohet në toka gëlqerore, në vende të ngrohta e të mbrojtura nga erërat. Në vendin tonë është përqendruar kryesisht në pjesën Perendimore të territorit, të vijës diagonale Shkodër-Leskovik, në zonën që ka të gjitha karakteristikat e klimës mesdhetare, sidomos në formacionet gëlqerore me klimë të nxehtë e të thatë. Gjethet e sherbelës përmbajnë esencë, me përbërje kryesisht tujon, acetat linalili, kamfur, borneol, α e β pinen, acetat bornili, saponinë, glukozë, vitamin B₁ e C, rrëshirë etj. Përdoret në trajtë: Infuzi, Verë mjekësore, Tinkture, Cigaresh dhe Banjoje. Përgatesat e sherbelës përdoren në mjekësinë popullore. Këshillohet kundër djersitjes së natës, e mrekullueshme për qetësimin e dhimbjeve reumatizmale, kundër djersitjes së këmbëve. Sherbea është një tonik i mrekullueshëm. Esenca përdoret në industrinë e sapunit, të kozmetikës dhe të parfumerisë dhe si lëndë e pare për sintetizimin e lëndëve të tjera aromatike. Sherbela është një kullotë shumë e mirë mjaltëse.

16. Xhërrokulli (*Colchicum autumnale*)

Bimë barishtore shumëvjeçare, me lartësi 10-40cm, me gjethe lineare heshtore, me cikël karakteristik zhvillimi, takohet vetëm me lule ose vetëm me gjethe, me qepujkë nëntokësore deri 4cm. Në pranverën nxjerr gjethet dhe frytet, ndërsa në verë frytet piqen, duke lëshuar farat; gjethet thahen dhe mbi to nuk mbetet as një gjurmë e bimës. Në vjeshtë cikli i zhvillimit përsëritet. Qepa është e trashë sa një gisht, 3-4cm e gjatë dhe 2-3cm e gjërë. Zhvillimin e saj të plotë e ka në pranverë. Përmban nënëlkurë, në pjesën e sipërme dhe anësore, një bulb të ri, të madh sa një bizele, që zhvillohet dhe rritet brenda 3 muajve. Gjatë kësaj kohe, qepa e vjetër, që i ka konsumuar rezervat ushqimore, thahet, fishket dhe formohet qepa e re, që nxjerr mbi tokë 1-3 lule. Gjethet, që dalin në pranverë, janë lineare heshtore, 20-30cm të gjata dhe 1-3cm të gjëra, me ngjyrë të gjelbër të errët dhe të bashkuara formojnë një rozetë, në mesin e së cilës formohet fryti. Lulet e mëdha dhe të bukura, kanë ngjyrë jargavani të çelur dhe të renditura në cima njëpjellëse. Perigoni në trajtë kambane, rreth 10cm i gjatë, përbëhet nga 6 ndarje. Ka 6 thekë. Filli është i fendylltë dhe pjalmoreja e zgjatur; vezorja është trekëndëshe, e lirë. Ka 3 shtyllëza të lira. Krezat janë të zbehta. Fryti është një kapsulë eliptike, që del gjatë muajve Prill-Maj, i madh sa një arrë, oboval, i përbërë prej 3 karpelash të bashkuara, që çahen në majë, kur arrihen, piqet në Qershor-Korrik. Kapsolla përmban shumë fara të vogëla me ngjyrë të murme, të kokërrizeta ose ezake. Zakonisht Xhërrokulli lulëzon në periudhën Mars-Shtator. Në vendin tonë takohet përgjithësisht në kullota, e përhapur në livadhe me lagështi të zonës kodrinore dhe malore. Gjendet edhe në vende jo shumë të thata dhe me tokë të mirë, të pasura, të buta dhe të thella. Qepujka dhe farat përmbajnë alkaloidë shumë helmuese si kolkicina. Gjithashtu, yndyrna, lëndë tanike, sheqerna, ektinë dhe rrëshirë. Në farat është veçuar glikozidi i quajtur kolkikozid. Qepujkat përmbajnë njëherazi fitosterol, sheqerna, asparaginë, acid kelidonik etj. Farat përdoren në trajtë tinkture. Kolkicina e pastër përdoret në trajtë pluhuri ose tablete. Bima ka shumë rezultate të mira si mjet antikanceroz, në leuçemi, kundër kruarjes që vjen nga sëmundjet dhe cerrozën e mëlçisë; në mjekimin e alergjisë, të rrugëve të frymëmarrjes, kollës spastike etj. Tradicionalisht është përdorë kundër zjarmisë, alergjisë dhe mjekimin e reumatizmit.

17. Rigoni (*Origanum vulgare*)

Bimë barishtore shumëvjeçare, me lartësi 30-80cm, aromatike. Me kërcëj të drejtë, pak të rrënjëzuar e pasur me qime gjëndërore. Ka gjethe të përkundrejta, me bisht të shkurtër, vezake këndrejta, të veshura me qime, bojë hiri. Lulet me bisht të shkurtër dhe të grumbulluara në kallinj të stërgjatur në mes të kërcëjve, të bardha, rrallë të kuqërremta. Lulëzon nga fundi i muajit Qershor deri nga mesi i Gushtit. Rigoni është i zakonshëm dhe gjendet në lartësitë deri në 800-1000m mbi rrafshin e detit, në vende me barë, në shkurret, në çeltira pyjesh ose e kultivuar. Shtrirja gjeografike e rigonit tregon qartë dhe kërkesat e kësaj bime për klimën dhe tokën. Bimë mjekësore që i grumbullohet gjithë bima (Herba) dhe përdoret në mjekësi, kryesisht në dhimbjet e gojës, të dhëmbëve, kundër ftohjes dhe gripit, bronkitisit, gjithashtu përdoret dhe si çaj. Po kështu përdorime gjen dhe në gatime të ndryshme.

18. Çaj mali (*Sideritis raeseri*)

Është bimë barishtore shumëvjeçare, që rritete deri në 40cm lartësi. Ka një sistem rrënjor të dobët dhe jo të futur thellë në tokë. E gjithë bima është e veshur me push të bardhërremtë në të hirtë. Kërcejtë në përgjithësi i ka shumë të lulëzuar. Degët njëvjeçare janë shumë të buta, me ngjyrë hiri në krem, me push. Gjethet janë 10-60mm të gjata dhe 6-20mm të gjera, kanë formë gjatore deri në të ngushtë vezake, të përmbysura, të plota ose me dhëmbëza. Lulesa është e përbërë nga 5-20 qerthuj të rënë dhe secili ka 6-10 lule të verdha deri në të verdhë të çelur. Lulëzon zakonisht në muajt Qershor-Korrik, në varësi nga kushtet klimatike dhe lartësisë nga niveli i detit. Çaji ka një periudhë të gjatë lulëzimi. Fillon nga fundi i muajit Qershor, intensifikohet në muajt Korrik e Gusht dhe fillon të bjerë në ditët e para të Shtatorit. Në fillim lulëzojnë lulëritë e degëve kryesore, pastaj, në periudhat e mëvonshme, nga degëzimet e dyta dalin lulëritë të tjera. Kështu që dhe vjelja e luleve duhet të kryhet periodikisht me lulëzimin e plotë, duke i prerë ato me gërshërë, deri në nivelin e kaçubes. Lidhja e farës fillon nga fundi i Korrikut, vazhdon gjatë Gushtit dhe rrallë shkon deri në 15 Shtator. Çaji i malit në vendin tonë është më i përhapur në pjesën Jug-Lindore, por gjendet edhe në krahinat në Jug të Shkumbinit. Takohet nëpër shpate gëlqerore, në kullota dhe në male si në Korçë, Devoll, Kolonjë, Tepelenë, Gjirokastër, Përmet, Berat, Gramsh, Sarandë, Vlorë, etj. I përket zonave me klimë mesatare, shtrihet në lartësitë 1000-1800m mbi nivelin e detit. Preferon tokave me formacione të thata gëlqerore, vende shkëmbore, vende me gurë të rrallë dhe shtrat të butë. Bima shtohet me farë, me bimë të marra nga flora spontane si dhe me fidanë të përgatitur në fidanishte. Përdoren majat e lulëzuara të cilat grumbullohen në kohën e lulëzimit. Kryesisht përdoret si çaj e gjithë bima dhe gjen përdorim në mjekësinë popullore, rekomandohet kundër ftohjeve, bronkitit dhe si pije e ngrohtë.

19. Agulicja (*Primula veris*)

Bimë barishtore shumëvjeçare, me gjethe vezake ose vezake gjatore, në rozetë ngjyrë të gjelbërt. Ka një bisht me flatra të gjëra, një kërcell të hollë dhe në majën e tij dalin gonxhet, të cilat kanë lule në ngyrë ari ose të verdha, në lulesa të përkulura. Kupa 8-20mm kambanore, ndërsa kurora 8-30mm. Kapsula vezake 10-30cm. Periudha e lulëzimit është në pranverë, në muajt Prill-Qershor. Është një bimë e florës spontane, e cila rritet në kullotat alpine dhe subalpine, në lartësi 700-2000m. Lulet dhe rrënjët përmbajnë dy heterozide: primulaverinë dhe primaverinë, saponinë deri 12% që përbëhet nga acidi primulik; esencë, lëndë mucilagjinore, sheqer, amidon, lëndë tanike, vitamine C. Gjethet rrënjake, të njoma, përmbajnë vitaminë C etj. Çaj i gjithë bimës (rrënjë, lule dhe gjethe) përdoret për mjekimin e dhimbjeve të kokës, të marrurit mendsh, në pagjumësi, dhimbjeve të gjoksit dhe organeve të brëndshme, kundër pezmatimeve të veshkave dhe fshikzës urinare, në urinimin me vështirësi, kundër reumatizmit, në shqetësimet nervore, në çrregullimet gastro-intestinale; kundër kollës, kryesisht

në bronkitin kronik, antispazmodik, si diuretik dhe laksativ i lehtë. Rrënjët, përdoren në trajtë dekokti, për kompresa.

20. Lulebasani (*Hypericum perforatum*)

Bimë barishtore shumëvjeçare. Prej rrizomës së hollë të degëzuar dalin çdo vit disa kërcëj të drejtë të degëzuar, të lëmuar, që arrijnë një lartësi prej 20-60cm, e degëzuar në majë. Kërçelli ka pak gjethë. Gjethet i ka të përkundërta, pa bisht, në formë vezake, të vogëla, ose lineare deri në 3cm, të pajisura anës me pika të vogëla të zeza. Lulet që dalin në trajtë tufash në majë të kërcëjve, të mëdha, kanë ngjyrë të verdhë në të artë dhe me pika të zeza në të murrme nga ana e jashtme. Kupa ka pesë sepale dhe kurora pesë petëla, thekët janë të shumtë, 50-60. Fryti është një kapsolle me tri kthina, që përmban shumë fara të vogëla, të murrme. Lulëzon nga fundi i Prillit deri në Gusht. Rritet në vende barishtore, të thata, të papunuara, në livadhe, në kullota, çeltira pyjesh edhe në zonën malore, të ulët dhe të mesme. Në gjendje të egër takohet në toka argjilore-ranore. Preferon klimë mesdhetare. Bima përmban esencë të përbërë, kryesisht nga terpene (pinene) e eskuiterpene, nga ana tjetër gjendet në sasi të vogëla acid izovalerianik. Bima e pa lulëzuar përmban më shumë esencë. Vaji yndyror përmban alkool cerilik, gliceride të acideve stearik dhe miristik dhe një fitosterinë. E gjithë bima përmban taninë katekike, lëndë të tjera, vitaminë C, karoten, saponinë, acid kafeik, acid klorogjenik e nikotinic, kolinë, etj. Prania e lëndëve antibakterore (fitoncideve) është vërtetuar në lulëzat, gjethet, dhe kapsulat. Përdoret në trajtë dekoti, vaji mjekësor, tinkture, ekstrati të lëngët alkoolik. Mjekësia popullore e përdor me sukses lule ballsamin, për përdorim të brendshëm, si mjet balsamik dhe antiflogjistik, në gjendje infektive të bronkeve dhe rrugëve gjenitourinare, si rrudhës dhe antiseptik në mjekimin e katarreve të zorrëve; si antiseptik për shpëlarjen e zgavrës së gojës; antihemorragjik, në dhimbjet e kokës si një nxitës i gjendrave digjестive dhe kryesisht atyre të mëlçisë. Ka veti antiinflatore dhe qetësuese, për mjekimin e gastritit dhe të ulçerave të stomakut e të duodenit, kolitit, diarrese, dizenterisë, kundër tuberkulozit, për ndalimin e rrjedhjes së gjakut në menstruacionet dhe të majasëllit. Për përdorim të jashtëm vaji i lule ballsamit përdoret si antiinflatore dhe qetësues për mjekimin e djegieve të shkaktuara nga dielli, për plagët e reja dhe ulçeracionet e lëkurës. Gjithashtu ajo përdoret edhe në parfumeri dhe kozmetikë.

21. Lulkuqe (*Papaver rhoeas*)

Bimë njëvjeçare, me lartësi kërcelli 25-60cm, të gjatë, të drejtë, të degëzuar. Gjethet i ka të këmbëra, shitake, të vogla pendore, me majë të zgjatur, të çara thellësisht të dhëmbëzuara dhe të veshura me push. Në krye të kërcellit nxjerr lule të madhe të kuqe. Lulet janë dhe të vetmuara. Kupa përbëhet prej dy sepalesh të veshura me qime të gjata konkave, të cilat bien kur çelin. Kurora ka katër petale të mëdha, të plota, ngjyrë të kuqe e me njolla të zeza në fund. Fryti është një kapsolle e gjatë, e rrumbullakët në bazë, që përmban shumë fara. Lulëzon në periudhën Prill-Qershor. Lulëkuqja takohet me shumicë dhe zhvillohet thuajse kudo. Lulëkuqja nuk ka kërkesa të shumta. Rritet në toka të lehta, të rënda si dhe në toka argjilore. Gjithashtu, i përshtatet klimës mesdhetare dhe zonave me klimë

KURRIKULA

mesdhetare malore. Përdoret në mjekësi kundër ftohjes, kollit, pagjumësisë dhe për shërimin e organeve të frymëmarrjes. Bimës i përdoren petëlat, të cilat përmbajnë alkaloidë, izoreadina, koptizina, koleritrina dhe sanguinarina. Përveç alkaloidëve përmban edhe mucilagje e pigmente antocianike. Farat e lulekuqes përmbajnë vaj yndyror, të përbërë kryesisht nga acid linoleik, oleik, palmitik e stearik. Përdoret në trajtë infuzi. Meqënëse lulekuqja përmban alkaloidë përdoret si diaforetik, si qetësues i frymëmarrjes, kundër kollës së bardhë, qetëson dhe mënjanon ngacmimet e saj si dhe kundër pagjumësisë së fëmijëve dhe pleqve.

B. KAFSHËT

1. Ariu i murrmë (*Ursus arctos*)

- Gjatësia e përgjithshme: 200-300cm;
- Gjatësia e bishtit: 1m;
- Lartësia në shpatull: 80-120cm;
- Peshë ♂ 180-750kg; ♀ 90-270kg;
- Jetëgjatësia: 30 vjet (në robëri 50 vjet).

Ngjyra e gëzofit është e hirtë në kafe, kafe e mbyllur deri në të zezë. Të rinjtë kanë njolla të bardha rreth qafës, të cilat me moshën tek shumica zhduken. Gjatësia e qimes në dimër është 8-12cm dhe mjaft e dendur, kurse në verë 4-6cm dhe më e rallë. Kur kapet në befasi Ariu lëshon një zë si tingëllima e të pështyrës, kur shqetësohet, gjatë të ngrënit, hungëron, ndërsa kur plagoset lëshon një ulërimë të fortë. Ariu është kafshë që shkel me taban, gjurma e të cilit njihet fare lehtë. Është kafshë nate e pa shoqërushme. Kur mësohet me mish prenë nuk e konsumon të freskët, por e mbulon me mbeturina dhe kthehet ta hajë mbasi mishi të ketë filluar të mbajë erë. E eviton njeriun, por mund ta sulmojë vetëm kur është i plagosur, kur është duke ngrënë mish ose kur është me të vegjëlit e tij. Në dimër tërhiqet në strofkë që është një zgavër shkëmbi ose një grumbull drurësh të rëzuar për 2-3 muaj, por nuk hyn në letargji megjithëse nuk ushqehet, por pi vetëm ujë. Biotopi i tij janë pyjet e gjëra e të qeta me zona shkëmbore e drurë të rëzuar që i lejojnë të vendosë strofkën. Ariu ka nevojë edhe për pjesë pylli shumë të dendur për t'u fshehur ditën. I qëndron besnik vëndit, ku ka lindur dhe jeton. Kryqëzimi ndodh në Prill-Qershor. Bara vazhdon 8-10 muaj, ndërsa pjellja ndodh në Janar-Shkurt në strofkë ose nën një grumbull drurësh të rëzuar. Këlyshët lindin me peshë 400-500 gram dhe janë të verbër, të shurdhër duke ngelur të tillë për 35-40 ditë. Si regull pjell dy këlyshë e më rrallë më pak ose më shumë. Tre muajt e parë këlyshët pijnë vetëm qumësht, pastaj fillojnë të hanë edhe ushqim. Në moshën 16 mujore këlyshët bëhen të pavarur, ndërsa pjekurinë seksuale e arrijnë në moshën 3-4 vjeçare. Deri në këtë moment këlyshët qëndrojnë me nënën e tyre. Mashkulli nuk mer pjesë në ushqimin, mbrojtjen dhe ritjen e të vegjëleve. Ariu është kafshë ku predomonon ushqimi bimor, kryesisht nga bar, fruta pylli, ehuj, lënde, misër, patate, këpurdha, rënjë të ndryshme etj, por konsumon edhe ushqim shtazor si larva milingonash, insekte, mjaltë, etj. Kur mësohet me mish bëhet i rezikshëm dhe mund të konsumojë derra të egër, kaproj dhe kafshë të buta të të gjitha llojeve. Kur mungon ushqimi në mal zbrit në zona më të ulta dhe pastaj rikthehet përsëri në male.

Në Evropë gjëndet në mënyrë masive në pjesën Lindore të kontinentit në Pirenejtë, Alpet, Abruzzo, Alpet Dinarike, të Greqisë, Bullgarisë, Rumanisë, etj. Në vëndin tone gjëndet në masivet e mëdha pyjore si në Vermosh, Selcë, Fan, Munellë, Lumi i Gashit, Martanesh, Mali i Llapushit, Lurë, Masdejë, Shpat-Breshkëz, Hotolisht, Stërblevë, Tomoricë, Mokër, Gorë etj.

2. Derri i egër (*Sus scrofa*)

- Gjatësia e përgjithshme: 90-180cm;
- Gjatësia e bishtit: 20-30cm;
- Lartësia në shpatull: 70-100cm;
- Peshë: 60-150kg, (disa 200kg, e rrallë 300kg);
- Jetëgjatësia: 10 vjet.

Duke patur një përhapje shumë të gjërë Derri i egër ka më se 36 nënspecie, dhe takohet në Kroaci, Bosnjë, Serbi, Kosovë, Shqipëri, Bullgari dhe Greqi. Ngjyra e trupit është e murrme e hirtë ose e murrme në kafe në të zezë, ndërsa qimja e dendur, por e ashpër. Këlyshët kanë qime më të buta ngjyrë kafe në të verdhë, me breza gjatësorë ngjyrë të hapur që zhduken nga muaji i 5-6 i jetës. Tek Derri haset fenomeni i albinizmit. Dimorfizmi seksual shprehet tek dhëmbët e qenit, të cilët janë më të fuqishme e dalin më shumë nga goja tek mashkulli. Zëri i Derrit të egër është njëlloj si i Derrit të butë. Vrapon me trokth si regull me një shpejtësi prej 20km/orë, por në rast nevojë mund të vrapojë me shpejtësi më të madhe që mund të arrijë në maksimum 70km/orë. Në rajonin e barkut ka 6 palë sisë. Gjurmët kanë dimensionet 9x6cm dhe në to dallohen si gjurmët e thundrave të mëdha, ashtu dhe ato të thundrave të vogla. Janë shumë të zhvilluara shqisat e nuhatjes dhe ndëgjimit e më pak të shikimit. Noton mirë. Tek kjo kafshë është shumë e zhvilluar ndjenja e familjes, po kështu ajo e jetës shoqërore dhe e jerarkisë. Normalisht tufat e Derrave formohen në Nëndor dhe përbëhen nga një femër me këlyshët tashmë të ndarë (këputur) plus bijat e saj, të një ose dy vitesh më parë me këlyshët e tyre gjithashtu të ndarë dhe afërsisht të të njëjtës moshë plus meshkuj deri 1,5 vjeçarë si dhe femra shterpa që kanë lidhje gjaku dhe udhëhiqen nga një femër e rritur me përvojë. Tufat kanë teritorin e tyre të kullotjes, i cili mbrohet në kufijtë e tij nga tufat e tjera. Në modhën 18 mujore meshkujt formojnë tufa të veçanta, pa jerarki e që prishen shpejt. Meshkujt e rritur bëjnë jetë të vetmuar dhe mund të pranojnë shoqërinë e një ose dy meshkujve të rinj të nënështuar, të cilët i afrohen femrave vetëm në periudhën e kryqëzimit. Çdo mashkull i maturuar, në periudhën e kryqëzimit, krijon sipërfaqen e tij të influencës me një numur femrash që i zotëron. Në dimër flenë në pyll duke u vendosur ngjitur përbri njëri tjetrit, kurse në verë veç e veç. Në Evropë gjëndet në të gjithë kontinentin, me përjashtim të pjesës veriore. Në vëndin tonë gjen kushte zhvillimi prej bregut të detit deri në zonat e larta malore, por optimumin e ka në zonën e dushqeve. Është kafshë e muzgut dhe e natës, që ushqehet në pyjet fletorë dhe fshihet e fle në imshat e dendura. Preferon pyjet me shtirje të madhe sepse do qetësi. Dikur rigorozisht kafshë pylli, Derri i egër sot gjëndet kudo mjafton ti plotësohen kërkesat e tij për ushqim, për vënde me ujë e baltë për tu zhgryer dhe për imshata ose makje të dendura për tu fshehur. Poligam, mbas luftës midis meshkujve për të zotëruar teritore të riprodhimit e për pasojë femrat. Në muajin Dhjetor ndodh kryqëzimi. Bara vazhdon 15 javë, mbas të cilës ndodh pjellja në Prill-Maj në strofkë e cila është në fakt një gropë natyrale e shtruar me gjethe e myshk brenda një imshataje të dendur. Pjell 3-6(10) këlyshë të cilët e kanë shikimin që në lindje. Për dy javët e para gjatë të cilave këlyshët pijnë vetëm qumësht nëna dhe të vegjëlit qëndrojnë në imshatën e dendur ku janë lindur dhe dalin prej aty vetëm kur "imprintingu" të ketë përfunduar. Në këtë kohë këlyshët fillojnë të hanë edhe ushqim, por dhënia e qumështit vazhdon mbasi këputja ndodh në moshën 5 mujore. Këlyshët braktisin strofkën qysh në lindje, të pavarur bëhen në moshën 1 vjeçare, ndërsa të aftë për riprodhim në vitin e dytë të jetës. Në kushte të mira ushqimi femrat mund të kryqëzohen qysh kur mbushin 1 vit. Konsumon ehuj, lënde lisi, bar të njomë, rizoma, patate, miser, por edhe minj, insekte, këlyshë lepuri, keca kaprolli kur mund ti kapë, etj. Në kërkim të ushqimit mund të përshkojë 20-40km në natë. Ka nevojë për ujë të pijshëm si dhe për baltë për zhgryerje.

3. Dhia e egër (*Rupicapra rupicapra balcanica*)

- Lartësia në shpatull: 70-80cm;
- Gjatësia e bishtit: 3-4cm;
- Pësha: 30-60kg;
- Keci i porsapjellë: 2-2,7kg;

- Jetëgjatësia: 22 vjet.

Gëzofi, në verë, ka ngjyrë të kuqerremtë në ndryshku të hapur, kurse, në dimër, e murrme në të zezë dhe nganjëherë e zezë. Koka është në ngjyrë të bardhë në të verdhëremë, me dy shirita bojhiri të mbyllur që nisen nga veshët kalojnë mbi sy dhe përfundojnë në majën e turirit. Mbrapa, rreth zones anale, ka një njollë të bardhë që edhe tek Dhia quhet pasqyrë. Gjatë tehut të shpinës ka qime të gjata, gjatësia e të cilave rritet nga qafa drejt bishtit. Mashkulli ka aspekt më të erët dhe më robust se femra. Pjesa e poshtëme e barkut është pak më e zbehtë. Nën qimet e gjata ka një shtresë qimesh në formë pushi, shumë të dendur, e cila i siguron një izolim shumë të mirë nga të ftohtit. Kecat kanë aspekt më të mbyllur se kafshët e rritura, tek ata për të dy sekset brirët fillojnë të duken qysh në moshën dy mujore. Brirët janë të përherëshëm dhe rriten çdo vit nga brenda gjë që lejon, që me anë të tyre, të përcaktohet moshja. Mbrapa brirëve ka dy gjëndra sa një kokër lajthie, me sekrecion të jashtëm, të cilat janë funksionale tek meshkujt. Në kohën e kryqëzimit ato sekretojnë një lëng me erë karakteristike që nxit aktivitetin seksual tek femra. Thundrat janë karakteristike, mbasi kanë anët më të ngritura, që i ndihmon të fiksohen fort mbi sipërfaqet shkëmbore mbi të cilat Dhia ecën. Dimensionet e thundrës janë 4,5x4cm. Dhia shikimin e ka të mirë, por vetëm për objektet që lëvizin. Objektet që nuk lëvizin nuk i dallon edhe sikur ti ketë fare afër. Më të zhvilluar ka nuhatjen, me anën e të cilës mund të ndjejë aroma deri në 500m largësi, por edhe ndëgjimin. Kur vrapon mund të kërcejë deri 7m dhe ka vetinë të ndalet herë pas here. Është kafshë kurrioze që do të shikojë gjithçka. Ndron qimen dy herë në vit, në Prill-Maj dhe në Gusht. Kafshë dite, por kohët e fundit është konststuar se është aktive edhe natën. Armiqtë e saj natyralë janë Rëqebulli, Ujku, Dhëpra dhe Macja e egër. Dhia e egër është e përhapur natyrisht në Evropë. Në vëndin tonë gjëndet në malet e larta si në Vermosh, Selcë, Bogë, Dukagjin, Munellë, Tropojë, Bizë, Martanesh, Stërblevë, Mokër, Nemërçkë, Hotovë etj. Kafshë pylli dhe e kullotave alpine e përhapur në zona që gjënden në altitudat nga 800 deri 2300m mbi nivelin e detit, duke preferuar kufirin e epërm të vegjetacionit pyjor, me proje e ujra të pastra, bimësi të pasur e çeltira. Poligam, kryqëzimi ndodh nga fundi i Tetorit deri më 15 Dhjetor, në luginat alpine ku cjepërit luftojnë për zotërimin e tufave të dhive. Bara zgjat 24-25 javë. Pjellja ndodh në një vënd të mbrojtur me shkure e dëllinja në Maj-Qershor. Dhia pjell, si regull, një kec, i cili zotëron qysh në lindje shikimin dhe mbas 3 orësh nga lindja është në gjëndje të ndjekë nënën e tij me vrap. Mbas keci mbush 4 javë, Dhia me të voglin bashkohet me kopenë. Kopetë e Dhive të egra formohen nga femra me keca, femra që nuk kanë pjellë dhe meshkuj një vjeçarë. Kopetë mund të arrijnë në një madhësi prej 3-30 individësh dhe udhëhiqen nga një femër me përvojë. Meshkujt 2-3 vjeçarë formojnë tufa të vogla më vete, ndërsa cjepërit e vjetër jetojnë veç e veç ose nga 2-3 bashkë. Kafshë barngrënëse konsumon në verë rreth 50 lloje bimësh si graminore, leguminoze, bimë helmuese, hala etj, e në dimër likene, bisqe e sythe bar të thatë etj. Mbas ha ulet dhe ripërtp. Dhia e egër kalon gjysmën e kohës së saj për t'u ushqyer. Ujë pi rallë, ndërsa në dimër mund të hajë borë. Kripën e kërkon sidomos kur ndron qimen, gjatë barës dhe në periudhën kur ka kecin në gjë.

4. Kaprolli (*Capreolus capreolus*)

- Gjatësia e përgjithëshme: 95-135cm;
- Lartësia në shpatull: 63-73cm;
- Bishti: pa bisht;
- Peshat: ♂ 17-30kg; ♀ 13-22kg; keci i porsapjellë 1,2-1,6kg, 1 javor 2kg, 4-5 javor 3,5kg, 8-9 muaj 9-12kg;
- Jetëgjatësia: 15-17 vjet.

Midis mashkullit dhe femrës nuk ka ndryshime në pamjen e jashtëme me përjashtim të brirëve që i ka vetëm i mashkulli. Gëzofi është i kuq në kafe, me qime më të shkurtër e më të rrallë në verë dhe i hirtë i mbyllur në kafe, me qime më të dendur e më të gjatë në dimër. Buza e sipërme e Kaprollit është e zezë, kurse e poshtmeja dhe mjekra e bardhë. Sytë i ka të mëdhenj e me shkëlqim të kadifenjtë. Njolla e bardhë rreth anusit është më e madhe tek femra dhe ka formën e zemrës,

kurse tek mashkulli më e vogël dhe me formën e veshkës. Ndër ndijimet ka të zhvilluara nuhatjen dhe ndëgjimin më pak shikimin. Kaprolli është kafshë dite që i qëndron besnik vëndit të jetesës. Ka shumë të zhvilluar instiktin e teritorializmit dhe nëqoftëse nuk ndiqet, s'ka pretendime për qetësinë. Ndron qimen dy here në vit, në Prill-Maj dhe në Tetor. Kaprolli mund të kërcëjë deri 2m në lartësi dhe 6m në gjatësi. Kur ndiqet në distancë të shkurtëra mund të vrapojë me shpejtësi deri 70 km/orë. Gjurmët e kaprollit sikurse për të gjitha kafshët e tjera janë element determinimi. Në pranverë dhe verë kaprolli është kafshë e pa shoqërushme, ndërsa në vjeshtë dhe në dimër e shoqërushme, duke formuar grupe prej 10-15 krerësh. Është i përhapur në Evropë dhe Azi. Në vëndin tonë gjëndet në pyjet e Vermoshit, Selcës, Munellës, Gojanit, Fanit, Tropojës, Bizës, Stërblevës, Stravajt, Hotovës, Tomorrit etj. Kaprolli është kafshë e anëve të pyllit, pyjeve të ndërprera me çeltira dhe e vëndeve të hapura. Preferon pyjet e përzierë me nënpyll të pasur, po kështu pyjet e rinj dhe zonat me shkure. Dëndësia normale e një zone kaprolli të mbarështruar është 5-25 kaproj për 100ha. Kafshë poligame tek kaprolli mashkulli përkufizon territorin e tij, duke fërkuar brirët pas shkureve qysh në Prill-Maj. Madhësia e territorit është e ndryshme duke varjuar nga 5-10ha në zonat më të mira në 20-30ha në ato më të varfra. Në zonë nuk lejohen meshkujtë tjerë veç se kur janë shumë të nënështruar. Kryqëzimi ndodh në Korrik-Gusht gjë që diktohet nga egzistenca e shtigjeve të shkelura reth grupeve të drurëve ose shkureve që krijohen nga ndjekja e femrës nga mashkulli. Si rregull meshkujt luftojnë midis tyre për zotërimin e femrës të cilën mbas kryqëzimit e braktisin për të bërë një kryqëzim të ri. Me përfundimin e fazës së kryqëzimit meshkujt bëjnë jetë të vetmuar. Mbas fekondimit veza qëndron 4 muaj e pa zhvilluar, pastaj fillon zhvillimin i cili përfundon mbas 5,5 muajsh. Ka femra që kryqëzohen në Dhjetor dhe në këtë rast veza fillon zhvillimin menjëherë i cili përfundon për 5,5 muaj. Kaprolli pjell 2 (më rallë 1-3) keca, në periudhën Prill-Qershor, në një pyll të dendur, veç e veç të cilët lindin me shikim dhe mbas 3-4 orësh çohen dhe pijnë qumësht. Kecat kanë ngjyrë kafe në të kuqerremtë me rrjeshta njollash të bardha në shpinë të cilat zhduken pas 6 javësh. Dy javët e para, kur ata pijnë vetëm qumësht nuk e ndjekin dot nënën e tyre prandaj me çfaqjen e një reziku me shënjën e saj shtrihen në tokë, duke qëndruar të pa lëvizur ndërsa nëna mer rezikun mbi vehte. Mbas kësaj moshe kecat marrin vrapin njëlloj si kaprolli i rritur. Dhënia e qumështit vazhdon rreth 50 ditë edhe pse kecat fillojnë të hanë edhe ushqim të gjelbër. E gjithë puna për ushqimin dhe kujdesin e kecape kryhet nga femra. Kecat bëhen të pavarur në pranverën e ardhëshme, kur të mbushin 1 vjet. Pjekurinë seksuale e arrijnë në moshën 2 vjeçare, ndërsa zhvillimin e plotë meshkujt e arrijnë në moshën 3-4 vjeçare, kurse femrat 2-3 vjeçare. Për kaprollin një rëndësi të veçantë ka trofeu i cili përbëhet nga brirët. Tek kecat meshkuj, brirët e para dalin në Gusht-Shtator dhe rrëzohen në Nëntor-Janar. Në vitet që vijnë në vazhdim brirët formohen në Shkurt-Mars, fërkohen për t'u pastruar nga lëkurëzat në Mars-Prill dhe rrëzohen në Tetor-Nëntor e kjo përsëritet çdo vit. Është konstatuar se zhvillimi maksimal i brirëve arrihet në moshën 5-6 vjeçare, kurse pas moshës 7-8 vjeçare vërehet një regres i vazhdushëm. Kaprolli ka

shumë kërkesa ndaj ushqimit. Kafshë barngrënëse, por e zgjedh ushqimin duke mos kullotur rradhë. Në pranverë preferon gjethet e buta të drurëve, kotiledonet e ehujve të mbirë, tërfil, barëra të ndryshme të egra ose të kultivuara, lënde lisi, ehuj ahu, mollë etj. Në dimër konsumon bisqe, gjethet lisi dhe ahu të thata, likene, hasëlle etj.

5. Macja e egër (*Felis silvestris*)

- Gjatësia e përgjithëshme: 50-80cm;
- Gjatësia e bishtit: 28-35cm;
- Lartësia në shpatull: 30-40cm;
- Peshë: 4-8kg;
- Jetëgjatësia: 12-15 vjet.

Sfondi i gëzofit është gri e shndritshme, më e hapur gjoks dhe bark. Mbi këtë sfond ka në anët e trupit vija paralele vertikale, gjatë shpinës një vijë gjatësore, në katër breza gjatësore, në bisht 4-6 rrahë dhe majën e tij reth 7cm, që të gjitha të zeza në gri të erët. Në të dy maksilarët ka favorite, ndërsa këmbët i ka me 5 gishta të parat dhe 4 të pasmet. Zërin e ka si macja e butë. Ndër ndijimet ka të zhvilluar ndëgjimin dhe nuhatjen. Është kafshë e pa shoqëruar dhe e natës, që kacaviret mirë dhe në rast nevojë edhe mund të notojë. Në distancë të shkurtër mund të vrapojë me një shpejtësi prej 50km/orë. Mund të kryqëzohet me macen e butë. Si armiq natyralë ka Rrëqebullin. Është e përhapur në Evropë, Afrikë dhe Azinë Perëndimore. Në vëndin tonv gjëndet në Alpe, në masivet e zonës së Elbasanit, të Korçës, Përmetit, Beratit, Vlorës, etj. Biotopi i saj janë pyjet e gjëra e të qeta, me çeltira e livadhe. Macja e egër nuk e duron prezencën e njeriut. Markon territorin e saj duke gërvishur herë pas here drurët me lëvore të hollë. Monogame, meshkujt luftojnë për zotërimin e femrës. Kryqëzimi ndodh në shkurt-Mars, bara vazhdon 9,5 javë. Pjellja bëhet në strofkë, e cila vendoset në zgavra drurësh të mëdhenj ose në galeritë e dhelprës apo baldosës. Bën 2-4 këlyshë, të cilët lindin të verbër dhe qëndrojnë kështu për 10-12 ditë. Mbas 3 javësh, nga lindja, këlyshët ndjekin nënën e tyre, por dhënia e qumështit vazhdon deri në moshën 3 mujore, kur bëhet dhe këputja e tyre duke u bërë të pavarur. Pjekuria seksuale arihet në moshën një vjeçare. Konsumon minj, lepuj, keca kaprolli, por edhe shpendë të egër, peshk, duke gjuajtur njëlloj si Rrëqebulli. Teritori i gjuetisë së Macës së egër është shumë i gjërë rreth 500-600ha brenda të cilit nuk lejon asnjë konkurent të llojit të vet.

6. Ujku (*Canis lupus*)

- Gjatësia e përgjithëshme (pa bisht): 120-140cm;
- Gjatësia e bishtit: 35-48cm ;
- Veshët: 22-26cm ;
- Lartësia në shpatull: 75-90cm;
- Këmbe e pasme: 21-27;
- Peshë: 25-50kg (max 60 kg);
- Jetëgjatësia: 15-16 jet.

Ngjyra e përgjithëshme e trupit e hirtë e hapur në errët dhe e verdhë në hiri me nuanca të zeza. Dimorfizmi seksual është pak i dukshëm dhe konsiston në dimensionet më të mëdha dhe pamjen

më robuste që ka mashkulli. Zëri është ulërime karakteristike, ka shumë të zhvilluar shikimin, ndigjimin dhe nuhatjen. Ujku mund të ndëgjojë zhurma qoftë edhe të intesitetit të vogël deri në 8km distancë, ndërsa mund të kapë me nuhatjen e tij aroma deri në 3km larg. Jashtëqitja e Ujku është si e qenit, por me qime. Gjurmët e ujkut janë të ngjashme me ato të një qeni të madh me ndryshimin se ato janë eliptike (9x7cm) e jo të rrumbullakta si tek qeni dhe të vendosura në vijë të drejtë jo në zigzak si te ky i fundit. Rrezja ditore e lëvizjes është 40-50km, kur ka të vegjël në strofkë vetëm 3-6km. Ujqërit kanë zakonet e ecin varg njëri pas tjetrit, duke shkelur në gjurmët e tyre dhe vetëm në pengesa gjurmët ndahen. Në vrap ujqërit ecin me reth 60 km/orë. Në rast nevojë mund të notojë si qeni, me të cilin edhe mund të kryqëzohet. Në vjeshtë dhe në dimër grumbullohet në kope të përbëra nga 7-16 krerë, brenda të cilave ka një jerarki, kur kopeja del për të gjuajtur e ku ndahen rolet: ujq që ndjekin gjahun, të tjerë që bëjnë pritën etj. Gjuetia udhëhiqet nga një mashkull i fuqishëm (më rrallë femër e rritur). Kopeja është një bashkësi e mbyllur. Ujku është kafshë pylli me aftësi adaptuese të gjërë. Kafshë nate e shoqëruar, jeton i vetëm ose në çift vetëm në verë. Armiq të vërtetë ka njeriun dhe sëmundjen e tërbimit. Në Evropë kjo specie është e përhapur kryesisht në pjesën Lindore të kontinentit. Në vëndin tonë është një kafshë autoktone që gjëndet në zonat malore të vëndit në altitudat 800-2000m, e shumë rrallë në zonën kodrinore e në fusha. Biotopi i tij janë pyjet dhe sipërfaqet me shkurre, të cilat i sigurojnë kushte për tu fshehur, gjuajtur e folezuar. Monogam, çiftet formohen në periudhën Dhjetor-Shkurt, mbas luftrash të ashpra midis meshkujve për të fituar femrat. Kryqëzimi ndodh në Shkurt-Mars. Mashkulli vazhdon të qëndrojë me femrën edhe mbas kryqëzimit, deri në rritjen e të vegjëlve. Strofkë vendoset në një zgavër në tokë përfundi ndonjë druri të rrëzuar në ndonjë zgavër shkëmbi. Afër strofkës duhet të ketë ujë të pijshëm. Bara vazhdon 62-63 ditë. Këlyshët pillen në strofkë, ata janë të verbër dhe të shurdhër për 9-16 ditë. Tre javët e para femra nuk i lë anjëherë këlyshët vetëm, duke i ushqyer me qumësht, në këtë kohë atyre iu dalin dhëmbët e qumështit. Ajo ushqehet nga mashkulli. Mbas 6 javësh këlyshët fillojnë të hanë mish gjysëm të tretur, të cilin ia u vjellin prindërit, pastaj të pa tretur dhe më vonë gjah të gjallë të cilin e mbytin vetë. Në moshën 15-28 javësh këlyshëve iu zhvillohet plotësisht sistemi i dhëmbëve. Në Tetor këlyshët ndjekin prindërit në gjueti, duke formuar kështu tufat e ujqve. Familja priset gjatë periudhës së kryqëzimit të ardhshëm. Ushqehet me mish duke vrarë vertebrorë të mëdhenj si kaproj, derra të egër, lepuj, por edhe kafshë të buta si dele, dhi, lopë, njëthundrakë, por ujkut në rast nevojë konsumon edhe minj, insekte, fruta etj. Duron deri një javë pa ngrënë, pastaj mund të hajë deri 10-15kg mish njëherësh.

7. Dhelpra (*Vulpes vulpes*)

- Gjatësia e përgjithëshme e trupit: 80-90cm;
- Gjatësia e bishtit: 30-40cm;
- Lartësia në shpatull: 35-40cm;
- Gjatësia e këmbës së pasme: 12-16cm;
- Peshë: 2-7kg (max 10kg).

Ngjyra në përgjithësi e kuqerremtë, me variacione duke qënë shpina e kuqerremtë, kurse pjesët e poshtëme të trupit mund të jenë të bardha në të verdha ose të errëta, gri deri në të zezë. Maja e bishtit është e bardhë. Pjesët e poshtëme të veshëve dhe ekstremitetet e këmbëve të zeza. Tek dhelpra haset fenomeni i albinizmit dhe melanizmit. Këlyshët janë ngjyrë kafe të errët me një njollë të bardhë në gjoks dhe në ballë. Ndron qimen vetëm në pranverë. Gjurma e dhelprës ka dimensionet

6x4cm. Zëri i Dhelprës është murmuritje ose lehje. Nën bisht, 7-8cm nga rrëza, ka një gjëndër aromatike me sekrecion të jashtëm. Dhelpra është kafshë jo e shoqërueshme, e muzgut dhe e natës, me përjashtim të periudhës së riprodhimit dhe kur zona është e qetë. Ditën pushon në shkurre të dendura, në zgavra drurësh etj. Noton mirë. Armiqtë e Dhelprës janë Ujku, Shqiponja e malit, Bufi i madh, si dhe tërbimi. Dhelpra ka një areal mjaft të gjërë në plan botëror. Në Evropë gjëndet thuajse kudo me përjashtim të Maltës, Kretës dhe Islandës. Dhelpra është besnike e vëndit ku ka lindur. Për t'u riprodhuar, në kushte natyrore, një çift dhelprash ka nevojë për një teritor prej 3-8km². Monogam dhe kryqëzimi ndodh në strofkë, në Janar-Shkurt. Strofka është një galeri me një të zgjeruar me dy ose më shumë hyrje, të cilën e hap vetë duke e përdorur për disa vjet rjesht ose me interval. Mund të qëllojë që të ndodhet në të njëjtën strofkë në galeri që lidhen, por në të zgjeruara të veçanta së bashku me Baldosën dhe Macen e egër. Bara zgjat 52-53 ditë e cila fillon në Shkurt. Pjell në Prill-Maj në të zgjeruarën e strofkës 4-6 këlyshë të cilët për 12-14 ditë janë të verbër. Në 3-4 javët e para të jetës këlyshët ushqehen vetëm me qumësht. Në këtë fazë femra nuk e lejon mashkullin t'u afrohet këlyshëve, por pranon prej tij ushqimin që ai bie. Pastaj njëlloj si tek Ujku ata fillojnë të hanë ushqim gjysëm të tretur e pastaj të pa tretur. Megjithëkëtë dhënia e qumështit vazhdon deri në 3 muaj. Në fund ata shkojnë me prindërit në gjueti për të mësuar. Këlyshët arrijnë moshën e maturitetit në një vit. Dhelpra femër është në gjëndje të riprodhohet deri në moshën 10 vjeçare, ndërsa mashkulli pak më gjatë. Ushqimi bazë i Dhelprës janë minjtë, por konsumon edhe insekte, bretkoca, larva, peshk, shpendë të buta ose të egra, lepuj, këlyshë derri ose kaprolli, vezë si dhe ushqim me origjinë bimore si rush, mollë, dardha, kumbulla etj. Për këtë mënyrë jetese Dhelpra, njëlloj si ujku dhe çakalli, stërvit të vegjëlit e saj, duke i marrë në gjueti e duke iu mësuar mënyrën e të ushqyerit dhe të kapjes së presë. Në këtë proces marrin pjesë të dy prindërit.

8. Baldosa (*Meles meles*)

- Gjatësia e përgjithëshme: 75-94cm;
- Gjatësia e bishtit: 15-19cm;
- Gjatësia e veshëve: 9-11cm;
- Peshë: 10-16kg, maksimum 20kg;
- Jetëgjatësia: 5 vjet.

Baldosa e ka ngjyrën e shpinës dhe anëve hiri, kurse barkun dhe këmbët të zeza. Dy breza të zinj që fillojnë nga turiri kapin sytë veshët dhe përhapen në trup prapa kokës. Pjesa tjetër e kokës është e bardhë. Ka shumë të zhvilluar ndëgjimin më pak nuhatjen, kurse shikimin e ka të dobët. Poshtë bishtit afër vrimës anale ka një gjëndër me sekrecion të jashtëm, që lëshon një lëng me erë të kaqë. Baldosa është kafshë plantigrade me putrat e mëdha, të çveshura e me kthetra të gjata. Sistemi i gjurmëve është karakteristik dhe vlen si element identifikimi. Baldosa noton dhe i qëndron besnike vëndit të jetesës. Është kafshë e mbrëmjes dhe e natës. Në dimër nuk ushqehet, por ri në strofkë dhe pi vetëm ujë por nuk bie në letargji. Është e përhapur në Evropë dhe Azi. Në Evropë përfshin gati të gjithëkontinentin, me përjashtim të ekstremit verior. Tek ne gjëndet kudo si në fushë edhe në mal, por më dendur takohet në zonën kodrinore. Biotopi i saj janë pyjet, sidomos ato të fletore dhe zonat me shkure afër tokave bujqësore, vreshtave e livadheve, ku gjen ushqim. Baldosa iu largohet vëndeve të urbanizuara. Është kafshë më pak e varur nga mjedisi pyjor. Baldosa kryqëzohet në Janar-Mars, kur femra mund të bashkohet me më shumë meshkuj të të njëjtit klan, por mund të kryqëzohet edhe në kohë të tjera të vitit, prandaj këlyshë baldose shifin gjatë gjithë vitit. Veza e fekunduar qëndron e

pa fiksuar në murret e uterusit për 10 muaj, pra nuk zhvillohet. Pastaj për rreth dy muaj veza zhvillohet dhe pjellja ndodh në Mars-Prill. Për ndërtimin e strofkës baldosa hap galeri me një shpejtësi të mahnitëshme në vjeshtë, të cilën e shtron me bar të thatë për futjen e të cilit hyn mbrapsht në galeri duke e mbajtur barin me këmbët e para. Këlyshët lindin të verbër, të shurdhër e me barkun pa qime dhe qëndrojnë kështu për 28-35 ditë. Pjell gjithësej 2-7 këlyshë, të cilët ushqehen me qumësht për 2,5-3 muaj. Gjatë kohës, që është me të vegjël, familja mbahet nën kontroll nga femra, e cila merr përsipër edhe stërvitjen e të vegjëlve. Sjellje tipike e familjes së baldosës, gjatë lëvizjeve të gjata, është i ashtuquajtur "vrapimi në kolonë indiane", e cila ka në krye nënën, ndërsa këlyshët që vijnë pas lidhen midis tyre me nënën duke kapur e shtrënguar midis dhëmbëve bishtin e atij që është përpara. Këlyshët bëhen të pavarur në moshën 6 mujore, kurse të aftë për riprodhim në moshën 1,5-2 vjeçare. Konsumon kërminj, insekte, larva, vezë e zogj të vegjël, këlyshë lepuri, por edhe ushqim bimor si misër, rrush, fruta të ndryshme, chuj, lënde, kërpudha, tubera dhe filiza të njomë. Është më pak i specializuar për konsumimin e mishit.

9. Lepuri i egër (*Lepus europaea*)

- Gjatësia e përgjithëshme: 55-65cm;
- Gjatësia e bishtit: 7,5-10cm;
- Gjatësia e veshëve: 12-15cm;
- Peshë: 3,5-5 kg;
- Jetëgjatësia: 5-12,5 vjet.

Sekset nuk kanë ndryshim në pamjen e jashtme. Ngjyra e zakonshme është e hirtë në të kuqerremtë e hapur e cila në dimër erësohet drejt të zezës. Këmbët e para i ka me 5 gishta të pasmet me 4. Ndër ndijimet ka të zhvilluar ndigjimin dhe nuhatjen. Zëri i mashkullit është një lloj murmurime, që dëgjohet në periudhën e kryqëzimit. Këlyshët e vegjël kanë në ballë një njollë të bardhë gjatoshë e cila zhduket me rritjen e tyre. Kakërdhitë i ka kafë të mbyllur. Është i përhapur në Evropë dhe Azi. Në vëndin tonë kudo, por më të favorshme janë zonat nga 200-400m megjithëse, mund të takohet deri edhe në 2000m lartësi. Terrenet më të përshtatme janë ato bujqësore të alternuara me pyje të cilët të zenë 10-15% të sipërfaqes. Rrezja e lëvizshmërisë është 1-3km. Lepuri i egër është kafshë e muzgut dhe e natës, jo e shoqëruar, po të mos shqetësohet lëviz edhe ditën. Pengesat nuk i kapërren, por i përshkon. Lepuri i egër është një kafshë që mëson lehtë, kështu po qe se i shpëton një rreziku ruhet gjithmonë prej tij edhe kur ai nuk është më. Vrapon duke bërë rrathë, që kryqëzohen me një shpejtësi maksimale prej 60-70km/orë. Noton rrallë dhe vetëm kur detyrohet. Tek lepuri i egër mund të hasen individë që sillen si poligamë, por edhe individë që kanë natyrë monogame. Periudha e riprodhimit është Janar-Gusht. Femra në afsh lëshon gjurmë sekrecioni nga gjëndrat ano-gjenitale dhe ato të kokës. Këto të fundit gjenden në gojë prandaj femra lëpihet për të shpërndarë aromën e kësaj gjëndre. Të njëjtin qëllim ka edhe kalimi i këmbëve të para mbi fytyrë ose të fërkuarit e fytyrës mbas shkureve. Të gjitha këto nxisin mashkullin për riprodhim. Nuk bën kurë galeri. Foleja është një gropë natyrale e mbrojtur dhe fshehur në mes të shkureve dhe drurëve. Bara zgjat 42-43 ditë. Këlyshët lindin të veshur me qime dhe me sytë hapur, të cilët femra i pjell veç e veç. Pak ditë pas pjelljes ka një kryqëzim të ri deri sa brenda një periudhe riprodhimi lepuri i egër mund të bëjë 3-4 barqe këlyshësh. Numuri i këlyshëve në një pjellje është 2-5. Këlyshët 5 ditë e para pijnë vetëm qumësht, pastaj fillojnë të hanë nga pak ushqim mbasi dhënia e qumështit vazhdon rreth 3 javë. Në moshën 5-6 javore

KURRIKULA

këlyshët bëhen të pavarur. Konsumon bar të freskët, hasëlle, degëza, sythe, lëvore, llastarë e fruta etj. Pi rrallë ujë, sepse atë e siguron nga jeshillëku dhe vesa. Konsumon gjithashtu edhe kafshë të vogla të ngordhura, insekte si dhe disa lloje kakërdhish të vetat.

C. SHPENDËT

1. **Bufi (*Bubo bubo*)**

- Gjatësia e përgjithëshme: 65-70cm;
- Krahu: 43-51cm;
- Hapja e krahëve: 160-180cm;
- Jetëgjatësia: 20 vjet
- Peshë: ♂ 2-2,5kg; ♀ 2,5-3,3kg.

Midis sekseve nuk ka ndryshime në ngjyrosje. Ngjyra e përgjithëshme e trupit është kafe në të verdhë me njolla kafe të erëta. Sytë i ka të verdhë në portokalli të ndezur, ndërsa gishtat e këmbës të mbuluara me pupla. Sqepin dhe thonjtë gri të erët. Gjëndet i përhapur në Evropë, Azi dhe Afrikën e veriut. Në Evropë është i përherëshëm dhe i përhapur thuajse kudo në zonat malore me pyje të mëdhenj. Tek ne i përherëshëm larg vëndeve të banuara, në pyjet e mëdhenj të halorëve dhe të Ahut që janë biotopi i tij i preferuar. Është shpend i qëndrueshëm që në kërkim të ushqimit çvendoset 20-30km në ditë. Në dimër zbret në zona më të ulta. Monogam, follenë e vendos në zgavra drurësh të vjetër në zgavra shkëmbenjsh ose okupon çerdhet e braktisura të lejlekut, hutës etj. Atë e shtron me mbeturina bimore dhe me pendët e viktimave që ai kap. Në Mars-Maj pjell 3-5 vezë, me dimensione 6x5cm, të bardha me guackë kokrizore. Inkubacioni, i cili fillon mbas pjelljes së vezës së parë, vazhdon 32-37 ditë dhe kryhet nga femra, e cila ushqehet nga mashkulli. Zogjtë nidikolë, në moshën 1,5 mujore braktisin çerdhen, por fluturojnë vetëm mbasi janë bërë 3 muaj. Në se shkatërohet barku i parë i vezëve pjell një të dytë me më pak vezë. Ushqehet me minj, lepuj, ketra, iriqë, këlyshë dhelpre, pëllumba, thëllëza, rosa, sora, bile edhe shpendë rrëmbenjës të ditës. Gjuan natën. Kur ka hënë fluturon në lartësi mjaft të mëdha me një fluturim të ngadalshëm të valëzuar dhe pa zhurmë. Në kushte rrobërie racioni ditor është 0,3-0,4 kg mish.

2. **Shqiponja e malit (*Aquila chrysaetos*)**

- Gjatësia e përgjithëshme: 76-79cm;
- Krahu: 60-65cm;
- Hapja e krahëve: 204-220cm;
- Peshë: ♂ 2,8-4,5kg; ♀ 3,8-6,7kg;
- Jetëgjatësia: 25 vjet.

Nuk ka dallime në ngjyrosje midis mashkullit dhe femrës. Ngjyra e përgjithëshme kafe e mbyllur, me përjashtim të kokës dhe pjesës së sipërme të qafës, të cilat janë bojë bronxi. Barku është më i erët, kurse rrëza e bishtit është ngjyrë hiri tek të rriturit dhe e bardhë tek shpendët më të rinj. Të rinjtë kanë gjithashtu ngjyrë kafe më të errët se të rriturit, kurse në krahë kanë njolla të bardha. Baza e sqepit dhe gishtat janë të verdha, sqepi i murrmë në gri, ndërsa sytë dhe tarsi të murrme. Është e përhapur në Evropë, Azi, Afrikën Veriore dhe Amerikën e veriut. Në Evropë është e përherëshme dhe dimëronjëse. Në vëndin tonë është i përherëshëm dhe i zakonshëm, duke qënë shpend tipik i zonave të larta malore me shkëmbinj, kullota dhe pyje. Në

dimër, kur koha keqësohet shumë, zbret në zona më të ulta, por gjithmonë larg vënbanimeve të njeriut. Monogam, çiftet formohen për të gjithë jetën. Çerdhen e bën në zgavra shkëmbenjsh të thepisur në kufirin e sipërm të vegetacionit pyjor, të madhe me thellësi 90cm dhe diametër 2-3m. Në muajin Mars-Prill femra pjell 2 vezë me dimensione (7,7x6cm) e ngjyrë të bardhë në gri ose të verdhërremë me njolla kafe të erët dhe të kuqerremta. Inkubacioni vazhdon 45 ditë dhe fillon mbas pjelljes së vezës së parë, gjë që bën që të vegjlit të kenë diferencë në moshë arsyë, për të cilën më i vogli shpesh nuk arin të mbijetojë. Në moshën 68 ditëshe zogjtë fillojnë e dalin në buzë të çerdhes, ndërsa fluturojnë dhe bëhen të pa varur në moshën 11 javëshe. Zogjtë bëhen të aftë për riprodhim në moshën 4-6 vjeçare. Teritori i folezimit ka rreze të madhe (rreth 12km), brenda të cilit ajo nuk lejon të folezojë çift tjetër. Në mungesë të shkëmbinjve të përshtaçëm, për folezim, çerdhen mund ta bëjë edhe mbi drurë të lartë. Për të gjitha këto arsye Shqiponja e malit shtohet shumë ngadalë. Si rregull ha mish të freskët e më rrallë kërma. Gjuan lepuj, kecat e dhisë së egër, të kaprollit, rosat dhe vertebrorë të tjerë. Arrin të ngrerë me kthetrat e saj deri 3,5-4 kg. Në rrast nevoje, për mungesë ushqimi, mund të konsumojë edhe breshka.

3. Krahëthati-Petriti (*Falco peregrinus*)

- Gjatësia e përgjithëshme: 34-49cm;
- Krahu: 35-38cm;
- Hapja e krahëve: 95-115cm;
- Pësia: ♂ 600-750g; ♀ 900-1300g;
- Jetëgjatësia: 16 vjet.

Midis mashkullit, femrës dhe të rinjve ka dallime në ngjyrosje, por jo të thekëuara. Të dy seksjet pjesën e sipërme të kokës dhe shpinën i kanë ngjyrë hiri të mbyllur, por femra është më e errët, kurse zogjtë e pa maturuar sipër janë ngjyrë kafe të mbyllur. Të dy seksjet gjithashtu grykën e kanë të bardhë, kurse gjoksin të bardhë në rozë, me rrjeshta transversalë njollash ngjyrë të zezë, por femra edhe në këtë rast ngjyrën rozë e ka më të thekësuar. Tek zogjtë e rinj të pa maturuar përkundrazi gjoksi është i bardhë në kafe me rrjeshta gjatësorë njollash të errta. Tek të dy seksjet, por edhe tek të rinjtë ekziston një njollë e zezë gjatësorë në sy, në formë mustaqesh. Për të dy seksjet sqepi është i zi në blu, lëkura rreth syve, ajo në bazën e sqepit dhe këmbët janë në ngjyrë të verdhë në të gjelbërreme, ndërsa sytë kafe të mbyllur. Ndër falkoniformët është më i shpejti, më i shkathëti dhe më i guximshmi. Mund të arrijë deri 320km/orë shpejtësi, e cila në pikiatë është edhe më e madhe. Në Evropë është i përhershëm, por edhe veronjës e dimëronjës në pjesë të ndryshme të saj, por ky shpend është i përhapur në të gjithë botën me përjashtim të zonave Arktike dhe Antarktikë. Tek ne është i përhershëm dhe folezonjës, por i rrallë. Biotopi i tij janë zona pa pyje ose me njolla të vogla pyjesh. Në dimër zbret në bregdet në zona shkëmbore e kënetore. Monogam, folezë e bën në vënde të thepisura shkëmbore dhe kur këto mungojnë, në çerdhet e braktisura të rrëmbenjësve e korvideve mbi drurë të lartë. Kryqëzimi ndodh nga mesi i Shkurrit deri nga mesi i Prillit. Në Prill femra pjell me interval dy ditë 3-5 vezë me dimensione 5x4cm dhe ngjyrë të bardhë në krem ose të kuqerremta me pika të kuqe ose kafe. Inkubacioni vazhdon 28-31 ditë dhe kryhet kryesisht nga femra, por mashkulli e ushqen, duke i sjellë gjah dhe ndonjëherë edhe e zëvendëson. Duhet thënë se inkubacioni fillon mbas pjelljes së vezës së parë prandaj zogjtë janë me moshë të shkallëzuar. Zogjtë çelin të veshur me një push të bardhë në krem dhe janë nidikolë për rreth 38 ditë moshë në të cilën arrijnë peshën e të rriturve dhe fillojnë

të marin fluturimin, i cili bëhet i plotë në moshën 42 ditëshe, kur bëhen edhe të pavarur. Petriti ushqehet kryesisht me gjah të freskët e në rradhë të parë shpendë si Pëllumba, Thëllëza, Rosa, Grifsha, Tusha mali etj.

4. Gjeli i egër (*Tetrao urogallus*)

- Gjatësia e përgjithëshme: 60-87cm;
- Krahu: 30-40cm;
- Hapja e krahëve: 87-125cm;
- Peshë: ♂ 3,4-3,6kg; ♀ 1,5-2,0kg;
- Jetëgjatësia: 10 vjet.

Ka dimorfizëm seksual të theksuar. Mashkulli ka ngjyrë të errët që nga larg ngjan si e zezë. Në fakt qafa, shpina, dhe krahët janë kafe në të zezë, gusha dhe gjoksi jeshile në të zezë me shkëlqim blu, kurse supi i krahut i bardhë. Lëkura rreth syve dhe njolla lakuriqe mbi to është e kuqe, sytë kafe, sqepi i verdhë ndërsa bishti i zi me njolla të bardha të çregullta. Sa më i vjetër të jetë mashkulli aq më të gjata i ka pendët e “mjekrës” dhe aq më të ngushtë e ka këndin që formohet midis sqepit dhe ballit. Kënga e mashkullit përbëhet nga dy pjesë e para një tingull sikur goditen dy drurë të thatë dhe e dyta tingulli që lëshon mpreftja e kosës.

Femra, e cila është më e vogël se mashkulli, është ngjyrë ndryshku në sfond mbi të cilin janë vendosur njolla të zeza e të bardha, duke bërë që shpendi të ngjajë si me lara. Pjesa e barkut është më e hapur tek femra, ndërsa gjoksi kafe e hapur. Zëri i femrës përbëhet nga dy rrokje “got-got”. Zogjtë që nuk kanë arritur maturitetin janë të ngjashëm me femrën në ngjyrosje. Ndër shqisat ka shumë të zhvilluar shikimin dhe ndigjimin. Fluturon rëndë, shkurtër dhe horizontal, i qëndron besnik vëndit ku është mësuar të jetojë, po u tremb ikën, por rikthehet përsëri. E dëmtojnë të gjithë rrëmbenjësit shpendë apo gjitarë qofshin, të ditës apo të natës. Jeton i vetmuar jashtë periudhës së rriprodhimit, kurse në dimër bashkohet në grupe nga 4-5 ekzemplarë sipas sekseve. Është i përhapur në Evropë dhe në Azinë veriore, ku është i përhershëm. Në vëndin tonë është i përhapur në pjesën Veriore, Veri-Lindore dhe qëndrore. Biotopi i tij janë pyjet halorë të qetë me drurë të vjetër e çeltira afër kufirit të epërm të vegetacionit pyjor sa më larg qëndrave urbane. Poligam, raporti normal i sekseve është 4-6 pula për një gjel. Kryqëzohet nga 15 Marsi deri në fund të Majit, duke patur pikën më intensive nga 15 Prilli deri 5 Maj. Megjithëkëtë periudha e kryqëzimit është funksion i kushteve klimatike, koha e ngrotë dhe me dritë e shpejton atë dhe e kundërta. Në periudhën e kryqëzimit të dy sekset mblidhen në pika të caktuara të pyllit ku ndodhin të ashtuquajturat “beteja” midis meshkujve dhe “paradat e dashurisë”. Këto pika janë pjesë pylli prej 5-10ha në formë çeltirash me drurë të rallë e të vjetër që zakonisht gjenden afër kufirit të epërm të vegetacionit pyjor të cilat duhen diktuar dhe mbrojtur nga mbarështrimi i pyjeve. Gjelat grumbullohen në këto pika, duke ardhur në fluturim ose më këmbë, kurse femrat vijnë si rregull në fluturim 2-3 javë më vonë. Gjelat flenë në majën e drurëve dhe në mëngjes rreth një orë para se të gdhiet fillojnë këngën. Në kohën e paradave të dashurisë gjeli lëshon krahët poshtë hap bishtin në formë erashke dhe zgjat qafën përpara. Një gjë të ngjashme bën edhe femra. Kryqëzimi bëhet në tokë, pasi del drita. Femra e bën çerdhen në tokë në një gropëzë në mes të bimësisë. Në Maj pjell 5-9 vezë, me ngjyrë të verdhë në të kuqerremtë me njolla kafe e

dimensione 5,8x4,1cm. Intervali i pjelljes së vezëve është një ditë, ndërsa inkubacioni fillon mbas pjelljes së vezës së fundit. Gjatë periudhës së pjelljes femra i mbulon vezët me bar të thatë e gjethe pylli. Inkubacioni vazhdon 27 ditë dhe kryhet vetëm nga femra. Zogjtë janë nidifugë, në momentin e çeljes janë të mbuluar me një push të verdhë me njolla të zeza në kokë dhe qafë dhe njolla kafe në shpinë e krahë. Disa orë mbas çeljes zogjtë braktisin çerdhen, kurse 8-0 ditë mbas çeljes janë në gjëndje të fluturojnë. Zoqtë ndahen nga femra mbasi të kenë mbushur moshën 4 muaj, kohë kur arrijnë edhe peshën e të rriturve. Moshë e maturitetit është një vit për femrat dhe dy vjet për meshkujt. Mbas riprodhimit ndodh ndrimi i pendëve i cili vazhdon deri në gusht. Është shtë shpend dite që në verë haset si regull në tokë kurse në dimër mbi drurë, i qëndrueshëm. Fle mbi drurë bile shpesh për disa net në të njëjtën degë. Në verë, e sidomos kur ka të vegjël, konsumon larva milingonash, insekte, krimba, etj, por edhe ushqim bimor si luleshtrydhe, qershiza, fruta të ndryshme pylli, bar të freskët farëra të drurëve pyjorë etj. Në dimër kur ky lloj ushqimi mungon gjeli i egër çdo ditë konsumon rreth 250 gram sytha dhe gjethe të drurëve halorë e në rradhë të parë të bredhave. Për tretjen e ushqimit gëlltit gjithashtu edhe guralecë të vegjël.

5. Qukapiku i zi (*Dryocopus martius*)

- Gjatësia e përgjithshme: 45-47cm;
- Hapja e krahëve: 64-68cm;
- Pesha: 300-350g;
- Jetëgjatësia: 11 vjet.

Ngjyra e përgjithshme e zezë. Mashkulli e ka pjesën e sipërme të kokës të kuqe të ndezur, kurse femra ka vetëm një njollë të kuqe mbrapa kokës. Ka fluturim të valëzuar. Është i përhapur në Evropë, ku është i përhershëm, në Azi dhe në Afrikën Veriore. Tek ne i përhershëm, pak a shumë i zakonshëm. Biotopi i tij janë pyjet e lartë të thjeshtë ose të përzjerë të maleve të larta. Monogam, çerdhen e grryen në drurë të trashë, me hyrje ovale me diametër 8-10cm (12-16cm), brenda 30-40cm të thellë dhe 15-20cm të gjërë.

Çiftëzimi fillon qysh në Janar, kurse në Prill femra pjell 3-5 vezë të bardha me dimensione 3,2x2,3cm, që inkubohen për 12-14 ditë. Në moshën 27 ditëshe zogjtë fluturojnë. Konsumon kryesisht insekte dhe larva ksilofage, milingona, por edhe fara të halorëve.

6. Gjeraqina (*Accipiter gentilis*)

- Gjatësia e përgjithshme: 48-61cm;
- Krahu: 33-35cm;
- Hapja e krahëve: 135-165cm;
- Pesha: ♂ (500-1100); ♀ (800-1350g);
- Jetëgjatësia: 19 vjet.

Të dy sekset janë të ngjyrosura njëlloj, kur janë të rritur, ndërsa midis të rriturve dhe të rinjve ndryshimet janë të mëdha. Që të gjithë, mbi sy, kanë një brez të bardhë në të

verdhë, në formë vetulle. Të rriturit pjesën e sipërme të kokës, qafën dhe krahët i kanë kafe në ngjyrë qielli, gjoksin dhe barkun të bardhë me breza transversalë njollash kafe në të zezë, pendët e nënbishtit të bardha, ndërsa bishti hiri me 4-5 breza të gjërë transversalë në ngjyrë të mbyllur. Sqepin e kanë të zi në blu, lëkurën mbi sqep këmbët dhe sytë të verdha. Të rinjtë kokën, qafën dhe krahët i kanë kafe në të kuqerremtë, grykën, gjoksin dhe barkun të bardhë në të kuqerremtë me njolla gjatësore kafe të mbyllur. Sikurse të rinjtë edhe zogjtë kanë në bisht breza transversal me ngjyrë të erët. Është i përhapur në Evropë, Azi dhe Amerikën e Veriut. Në Evropë është vetëm i përhershëm gati në të gjithë kontinentin. Në vëndin tonë i përhershëm, folezonjës dhe kalimtar në dimër më tepër në zona të ulta, kurse në verë në zona malore, etj. Biotopi i saj janë zonat me drurë e pyje të dendur halorë e fletorë, në male të larta, por edhe në zona më të ulta, por kudo i rrallë. Gjuajtës i rrezikshëm shpendësh. Gjeraqina ka një zonë gjuetie që mund të arrijë deri 2000-5000ha. Shihet rrallë, sepse bën jetë të fshehtë, megjithatë afrohet tek qëndrat e banuara për të rrëmbyer shpendët e oborrit. Në pranverë, në periudhën e riprodhimit, mund të vrojtohet më lehtë. Monogam, çerdhen e ndërton mbi drurë të lartë të pyjeve të vjetër, afër majës dhe trungut kryesor, në vënde të fshehta, të cilën e ndërton me degë e lëvore drurësh. Ndonjëherë okupon çerdhet e korvideve. Në Prill femra pjell 3-4 vezë me dimensione 5,8x 4,5cm, me ngjyrë të bardhë ose të bardhë në blu pa ose me pak njolla të erëta. Intervali i pjelljes së vezëve është dy ditë ndërsa inkubacioni 35-38 ditë dhe kryhet vetëm nga femra, e cila ushqehet nga mashkulli. Zogjtë çelin nidikolë, arrijnë peshën e të rriturve në 30 ditë, fluturojnë në moshën 40 ditore, por mund të gjuajnë vetë vetëm pas një muaji. Nëntëdhjetë përqint e ushqimit përbëhet nga shpendë si: Grifsha, Pëllumba, Thëllëza, Sorra, Mëllënja, etj, dhe vetëm 10% nga gjitarë si: lepuj, minj etj. Gjeraqina ka vetinë që të mos gjuajë afër teritorit ku folezon.

7. Thëllëza e malit (*Alectoris graeca*)

- Gjatësia epërgjithëshme: 33-36cm;
- Krahu: 15-17cm;
- Hapja e krahëve: 45-55cm;
- Pështa: 400-800g;
- Jetëgjatësia: 5-6 vjet; në robëri mbi 10 vjet.

Pjesa e sipërme e trupit e përhime në të murrme e shpëlarë me një ngjyrë të kuqe si të uthullës. Gushën e ka të bardhë të rrethuar nga një brez i zi, kraharorin të përhimë të shpëlarë nga nuanca e uthullës, kurse barkun ngjyrë kanelle të zbehtë. Në hijet puplat përshkohen nga rripa të përhimë, të zinj, të bardhë të verdhë dhe ngjyrë gështenje, që pasojnë njëri tjetrin. Pendët e para të fluturimit i ka të murrme, me mjekrën e jashtëme ngjyrë ndryshku të çelur, kurse pendët e bishtit ngjyrë kanelle me përjashtim të çiftit të mesit. Sqepin, rrethin e syve dhe këmbët i ka të kuqe. Femra në ngjyrosje është si mashkulli, por diçka më e zbehtë dhe më e vogël. Tek shpendët e reja, të pa maturuara, mungon rripi i zi i gushës. Tek Thëllëza e malit haset fenomeni i albinizmit². Thëllëzat e malit kanë zakon të zgjohet herët në mëngjes dhe të fillojnë këngën, si dhe të zhgryhet në pluhur. Ndron pendët mbas riprodhimit në Korrik-Gusht. E dëmtojnë të gjithë llojet e

me mjekrën e jashtëme ngjyrë ndryshku të çelur, kurse pendët e bishtit ngjyrë kanelle me përjashtim të çiftit të mesit. Sqepin, rrethin e syve dhe këmbët i ka të kuqe. Femra në ngjyrosje është si mashkulli, por diçka më e zbehtë dhe më e vogël. Tek shpendët e reja, të pa maturuara, mungon rripi i zi i gushës. Tek Thëllëza e malit haset fenomeni i albinizmit². Thëllëzat e malit kanë zakon të zgjohet herët në mëngjes dhe të fillojnë këngën, si dhe të zhgryhet në pluhur. Ndron pendët mbas riprodhimit në Korrik-Gusht. E dëmtojnë të gjithë llojet e

²Albinizmi përfaqëson një grup të anomalive gjenetike, që lidhen me sintezën e melaninës; rrjedh nga latinishtja "albus" që do të thotë "i bardhë".

rëmbenjësve. Thëllëza e malit është një shpend autokton i Evropës Jugore. Vëndi ynë gjëndet në qëndër të përhapjes natyrale të saj, gjë që shpjegon vitalitetin e madh dhe plasticitetin e lartë ekologjik që ky lloj ka në vëndin tone. Takohet nga Jugu në Veri, nga bregu i detit e deri në 1500-2400m, kudo ku i sigurohet minimum i kërkesave të saj ndaj biotopit, qetësisë dhe ushqimit. Duke qënë lloj i përherëshëm në dimër spostohet në kuota më të ulta. Biotopi i saj janë faqet malore me gurë, sigomos gëlqerorë të veshur me pak shkure. Më me shumicë gjëndet në pjesën Jugore e Jug-Lindore të vëndit. Shpend monogam, gjatë dimërit jeton në tufa, ndërsa nga gjysma e dytë e Shkurtit-fillimi i Marsit fillon të formojë çifte. Folenë e ndërton në tokë, në mes të vegjetacionit rrëzë shkureve ose nën strehimin e gurëve, midis barishteve të ndryshme etj. Ndërton fole të thjeshtë pa shumë kujdes. Depozitimi i vezëve fillon qysh në ditët e fundit të Prillit dhe vazhdon deri nga dhjetëditori i dytë i Qershorit. Pjell gjithësej 8-14 vezë me interval pjelljeje një në 2-3 ditë, me ngjyrë të bardhë në të verdhë, pa njolla ose me njolla shumë të vogla në ngjyrë të kuqerremtë në të murrme me dimensione 4,0x2,9cm. Inkubacioni zgjat 24 ditë. Gjatë pjelljes dhe ngrohjes së vezëve femra tregohet shumë e kujdesshme dhe e lidhur me folenë. Largohet prej folesë vetëm kur reziku është shumë afër. Mashkulli, i cili nuk merrë pjesë në ngrohjen e vezëve, qëndron rrotull folesë mbi ndonjë gur dhe këndon, duke marrë mbi vehte rezikun dhe mbasi rreziku largohet rikthehet në teritor. Zogjtë janë nidifugë. Femra i mban zogjtë në fole dhe rrotull saj rreth 4 ditë, pastaj ata ndjekin nënën e tyre në kërkim të ushqimit. Nga dhjetëditëshi i fundit i Korrikut zogjtë fillojnë të fluturojnë mire, kurse në Tetor familjet bashkohen për të formuar tufa prej 15-20 krerësh, të cilët kështu kalojnë dimërin. Ushqimi përbëhet nga fara graminorësh e më pak leguminozesh të egra dhe të kultivuara si dhe nga insekte e invertebrorë të tjerë të vegjël. Njëherazi gëlltit edhe guralecë për tretjen e ushqimit. Shumëkush ka dëgjuar të flitet për zërin e thëllëzës, i cili dëgjohe në të zbardhur të ditës atje ku ka thëllëzë. Nga vëndet shkëmbore ku zakonisht thëllëzat kalojnë natën ato zbresin më poshtë për të kullotur, ndërsa në orët e mesditës u drejtohen burimeve dhe rrëkeve për të pirë e pastaj vëndeve të fshehura nëpër shkurre e në të çarat e shkëmbinjve për të pushuar. Në orët e mbasdites dalin përsëri për tu ushqyer.

8. **Korbi**(*Corvus corax*)

- Gjatësia e përgjithëshme: 52-59cm;
- Hapja e krahëve: 115-160cm;
- Krah: 40-46cm;
- Pështa: 0,7-1,7kg;
- Jetëgjatësia: 10-15 vjet (në robëri 40 vjet).

Pa dimorfizëm seksual, ngjyra e përgjithëshme është e zezë me shkëlqim metalik, kurse pendët nën sqep të ngritura në formë mjekre. Ndonëse dy-tri herë më i madh sesa Sorra përcaktimi bëhet i vështirë, kur shpendi gjëndet në distancë të largët apo në kundërdritë. Dallon nga përplasjet e forta dhe të ngadalta të krahëve. Krahët dhe bishti janë më të gjatë si dhe koka më voluminoze. Në fluturim bishti hapet si freskore (tek Sorra është drejtkëndor, ndërsa tek Korbi sqepbardhë ka një formë të ngjashme). Në ndryshim nga Sorra, është i aftë të qëndrojë pezull në ajër për një kohë të gjatë. Ka raste kur disa individë formojnë grupe akrobatike me fluturime pikiatë apo ndjekje të shpejta të njëri-tjetrit. Sytë kafe të errët, ndërsa këmbët të zeza. Puplimi në pjesën e grykës i çrregullt, në bazën e sqepit shfaqet mjekra, puplat në pjesën e

sipërme të kokës janë të shpupurisura, duke i dhënë një pamje edhe më voluminoze. Sqepin e ka të fuqishëm 7-8,5cm të gjatë dhe pak të harkuar, i përshtatshëm për të shqyer mishin e kërmave. Zëri shfaqet si një tipar i rëndësishëm në përcaktim. Zëri i çjerrë dhe i lartë, ngjyra tërësisht e zezë e bëjnë të dallueshëm lehtësisht nga llojet e tjera të ngjashme Thirja më e zakonshme është e një e çjerrë “krrok-krrok”. Shpend i qëndrueshëm i përhapur në Evropë, Azi, Afrikën e Veriut dhe Amerikën Veriore. Në Evropë është i përhershëm, sikurse edhe në vëndin tonë. Është shpend i zakonshëm i zonave shkëmbore, i tereneve malore të zhveshura, shpate shkëmbore në bregdet dhe malderi 1700m, në disa raste në qendra të banuara. Është shpend shumë inteligjent, i qëndrueshëm, më i madhi dhe më i përhapuri nga llojet e rendit ku bën pjesë. Jeton i vetmuar ose në çifte, ndërsa në dimër në grupe të vegjël. Çiftet formohen për tërë jetën, duke folezuar në të njëjtin vend për vite me rradhë. Folenë e bën mbi drurë të lartë në majë, në pozicione mbizotëruese më shpesh në të çara shkëmbore, ose në zgavra shkëmbinjsh, rreth 15-20m lart nga toka, me degë e degëza dhe brenda me material të butë. Lëshon katër apo më shumë vezë në Shkurt ose Mars, të gjelbëra në bojqielli me pika kafe e të zeza e dimensione 4,9x3,4cm). Vezët inkubohen për 19-21 ditë, duke filluar nga pjellja e vezës së dytë ose të tretë vetëm nga femra. Çelin pas tre javësh. Të vegjlit arrijnë të fluturojnë pas 5-6 javësh. Zogjtë janë nidikolë për 40 ditë pastaj fillojnë fluturimet e para. Rrinë me prindërit edhe 6 muaj mbas fluturimit të tyre të parë. Maturitetin e arrijnë në moshën 2-3 vjeçare. Ushqimi është tepër i larmishëm, këрма të madhësive të ndryshme si dhe kafshë të gjalla, gjitarë, shpend të vegjël, insekte, larva, krimba, zogj të vegjël të çerdheve, molusqe, fara, por edhe mbeturina urbane.

9. Pëllumbi i egër i shkëmbit (*Columba livia*)

- Gjatësia e përgjithëshme: 31-34cm;
- Krahu: 21-23cm;
- Hapja e krahëve: 63-70cm;
- Pështa: 240-300g;
- Jetëgjatësia: 6 vjet.

Nga ana e jashtëme ngjan me pëllumbin e egër të pyllit. Ngjyra e përgjithëshme është gri në qielli më i zbehtë në shpinë e me tone jeshile në violet në të dy anët e qafës, brezat e zinj transversalë të krahut i ka më të gjatë e më të thekësuar dhe se pjesën e fundit të shpinës e ka të bardhë. Sqepin e ka të murmë në të zi me bazën e mishtë të bardhërremë. Këmbët i ka të kuqe të kuqerremtë, kurse sytë portokalliose të kuqe. Është shpend i shoqërorshëm prandaj jashtë periudhës së riprodhimit formon tufa të mëdha. Ka fluturim të shpejtë me përplasje të shpeshta krahësh. Ky lloj është parardhësi i pëllumbave të butë. Është i përhapur thuajse në të gjithë botën. Në Evropë është i përhershëm në Jug të kontinentit dhe në Veri të ishujve britanikë dhe veronjës si dhe në Suedinë qëndër-jugore. Në vëndin tonë është i përhershëm e i zakonshëm, banor tipik i zonave shkëmbore pranë fushave të kultivuara si në bregdet ashtu dhe brenda vëndit etj. Monogam dhe folezon në koloni në brigje shkëmbore, në të çara shkëmbi, shpella, ndërtesa të braktisura, me degëza mbeturina bimore e pendë. Pjell 2 vezë të bardha, të cilat inkubohen për 17-19 ditë nga të dy partnerët, por më shumë nga femra. Zogjtë janë të veshur me push të verdhërremë në të kuqerremë. Ushqehen në fillim me “qumësht” që është një sekrecion i gushës së prindërve e më pas me ushqim gjysëm të përpunuar e të pa përpunuar. Në moshën 1 mujore braktisin çerdhen, duke dalë në anët e saj dhe mbas një jave

fluturojnë. Pëllumbi i egër i shkëmbit bën 3 barqe vezësh në vit. Për udhëqim kullotë në tokë, duke konsumuar në rradhë të parë fara bimësh bujqësore, por edhe të egra por nganjëherë edhe insekte, molusqe, kërminj etj.

10. Kukuvojka e pyjeve (*Strix aluco*)

- Gjatësia e përgjithëshme: 40 cm;
- Krahu: 27cm;
- Hapja e krahëve: 95cm;
- Pesha: ♂ 400-500g; ♀ 500-600g;
- Jetëgjatësia: 18 vjet.

Midis sekseve nuk ka diferenca në ngjyrosje. Ngjyra e trupit e variushme, kështu mund të hasen ekzemplarë ngjyrë gri, kafe të mbyllur dhe kafe të hapur, deri në ngjyrë ndryshku. Barkun e ka të bardhërrëmë, me viza të errëta. Kokën e ka të madhe, të rumbullakët dhe pa pupla, në formë veshësh. Sytë i ka të zinj, disqet rreth syve kafe në të hirtë, sqepin e verdhë, kurse kthetrat e zeza. Është i përhapur në Evropë ku është i përhershëm dhe në Azi. Në vëndin tonë është i përhershëm në pyjet e zonave të larta, gryka e lugina, por edhe në vënde të ulta. Biotopi i saj janë pyjet e lartë halorë ose të përzjerë, cungishtet dhe zonat me drurë afër qëndrave të banuara. Monogam, folezon në zgavra drurësh ose në çerdhet e braktisura të Sorës, Hutës, etj. Në muajin Prill pjell 3-5 vezë, të bardha, me dimensione 4,8x3,9cm, të cilat

ngrohen nga femra për 28-30 ditë, duke filluar me pjelljen vezës së parë. Mashkulli e ushqen femrën dhe ndonjëherë edhe e zëvendëson. Zogjtë për 4-5 javë janë nidikolë, pastaj fillojnë e dalin buzë çerdhes, por të aftë për fluturim bëhen në moshën 50 ditëshe, një javë mbas të cilës bëhen të pavarur. Fluturon dhe gjuan kryesisht natën, arsye për të cilën nuk para shifet me lehtësi. Konsumon minj, mëllënja, thëllëza, pëllumba, insekte, krimba, bretkoca e molusqe, etj.

11. Mëllënja (*Turdus merula*)

- Gjatësia e përgjithëshme: 24-25cm;
- Hapja e krahëve: 34-38cm;
- Pesha: 80-110g;
- Jetëgjatësia: 16 vjet.

Ka dimorfizëm seksual të dukshëm. Mashkulli është plotësisht i zi, me sqepin dhe rrethin e syve të verdhë. Femra është kafe e errët pak më e hapur poshtë, duke patur sqepin e errët me pak të verdhë në bazë. Të rinjtë, e pa maturuar, janë kafe me njolla bezhë, ndërsa të porsa dalët nga veza janë ngjyrë ndryshku. Mëllënja ka këngë të gjatë melodioze dhe të variushme. Është e përhapur në Evropë, Azi, Afrikën e Veriut dhe Amerikën Veriore. Në Evropë është e përherëshme, në pjesën më të madhe të kontinentit dhe veronjëse në Veri. Në vëndin tonë i përhershëm, në dimër me shumicë në zonën bregdetare. Biotopi i saj janë pyjet parqet kopshtet deri afër qëndrave të banuara. Monogam, folez në bën mbi shkure e drurë të ulët. Femra ndërton folezë me mbeturina bimore e baltë, në formë kupe, kurse mashkulli i sjell asaj materialin. Pjell 3-6 vezë blu në

KURRIKULA

jeshile, me njolla kafe në ndryshku. Inkubacioni vazhdon 13 ditë dhe kryhet kryesisht nga femra. Zogjtë nidikolë për 12-13 ditë pastaj braktisin çerdhen, por ushqehen nga prindërit deri në një muaj, më vonë fluturojnë dhe ndahen. Bëjnë 2 barqe vezësh në vit. Konsumon kryesisht insekte, por edhe fara bimësh.

D. AMFIBËT

Bretkosa barkëverdhe (*Bombina variegata*)

Bretkoca e pemëve (*Hyla arborea*)

Tritoni me kreshtë (*Triturus cristatus*)

Thithlopa (*Bufo bufo*).

E bukura e dheut (*Salamandra salamandra*).

Kërmilli (*Helix pomatia*)

E. AREPTILËT

Breshka e zakonshme (*Testudo hermani*)

Shigjetaegjatë (*Coluber caspius*)

Bolla mekatër vija (*Elaphe quatrolineata*)

Zhapiku i gjelbër (*Lacerta muralis*)

Bollae shtëpisë (*Elaphe longissima*)

Nepërka (*Vipera ammodytes*).

3. PLANI I MENAXHIMIT TË ZONËS SË MBROJTUR

Me qëllim për të ruajtur biodiversitetin dhe vlerat natyrore të ZM sipas kategorise perkatese dhe në të njëjtën kohë të lejohet komuniteti lokal të përdori burimet natyrore dhe të zhvillojë turizmin, plani i menaxhimit për të gjithë zonën e parkut është dokumenti më i rëndësishëm i cili garanton balancën midis konservimit dhe përdorimit drejt përdorimit të qëndrueshëm. Plani i Menaxhimit është një instrument ligjor për menaxhimin dhe përdorimin e qëndrueshëm, duke siguruar konservimin e biodiversitetit dhe qëndrueshmërinë e ekosistemeve. Është gjithashtu shumë e rëndësishme metodologjia e pjesëmarrjes e aplikuar për hartimin e Planit të Menaxhimit ku çdo institucion dhe grup interesi punojnë së bashku dhe vazhdojnë të bashkëpunojnë për zbatimin e planit.

Plani i Menaxhimit dhe Plani i tij i Veprimit janë instrumenta ligjor që miratohen nga Ministri pergjegjjes per Mjedisin/ZM. Eshte gjithashtu nje instrument planifikimi per tu perfshire ne politikat, planet, programet dhe aktivitetet publike te lidhura me te, dhe ne procesin e vendim-marrjes ne nivel kombetar, rajonal dhe lokal.

Qëllimi kryesor i planit të menaxhimit është krijimi i platformës ligjore, shkencore, administrative dhe financiare për institucionet përgjegjëse dhe palët e interesuara, me qëllim që të arrihet objektivi kryesor i ZM të miratuar e shpa;;ur so e tille, për ruajtjen dhe permiresimin e biodiversitetit, trashëgimisë natyrore dhe vlerat e peisazhit, për përfitime të qëndrueshme të komunitetit lokal nga përdorimi i qëndrueshëm i burimeve natyrore. Plani i menaxhimit i drejtohet direkt Administrates dhe Komitetit te Menaxhimit të parkut kombëtar, të cilat janë përgjegjëse për zbatimin e tij. Çdo institucion, organizate, dhe komuniteti lokal i parkut kombëtar janë të detyruar të zbatojnë planin e menaxhimit dhe të ndërmarrin aktivitetet e tyre në park në përputhje me vizionin dhe objektivat e tij. Plani i menaxhimit përfshin Planin e Veprimit për zbatimin e tij. Ndërgjegjësimi i Publikut dhe edukimi mjedisor janë komponentë e Planit të veprimit i cili përmban masat për tu zbatuar. Ky modul është një instrument i dobishëm që do të kontribuojë për zbatimin në mënyrë të vazhdueshme të aktiviteteve të edukimit mjedisor për shkollat dhe për publikun në përgjithësi.

ANEKSI 2 - Lista e Festave Mjedisore

- Dita e Shërbimit Pyjor Shqiptar – 27 janar
- Dita Botërore e Ligatinave – 2 Shkurt
- Dita Botërore e Eficiencës së Energjisë – 5 mars
- Dita Botërore e Harabelave – 20 Mars
- Dita Botërore e Ujit – 22 Mars
- Ora e Tokës – 23 Mars
- Dita Evropiane e Parqeve – 24 mars
- Dita Ndërkombëtare e Zogjve – 5 prill
- Dita e Tokës – 22 Prill
- Dita Ndërkombëtare e Zogjve Migrues – 3 Maj
- Dita Ndërkombëtare e Ndryshimeve Klimatike – 15 maj
- Dita Ndërkombëtare e Biodiversitetit – 22 Maj
- Dita Evropiane e Parqeve Natyrore – 24 Maj
- Dita Botërore e Mjedisit – 5 Qershor
- Dita Botërore e Oqeaneve – 8 Qershor
- Dita Botërore e Lluftës kundër Shkretëtirëzimit dhe Thatësirës- 17 Qershor
- Dita e Liqenit të Ohrit – 21 qershor
- Dita pa Makina – 22 Shtator
- Dita Botërore e Turizmit – 27 shtator
- Dita Botërore për Mbrojtjen e Kafshëve – 4 tetor
- Dita Botërore e Habitave – E hëna e parë e Tetorit
- Dita Ndërkombëtare e Ecjes në Natyrë – 15 tetor
- Dita Botërore e Mbjelljes së Pemëve – 22 Tetor
- Dita Ndërkombëtare e Veprimtarive Klimatike – 24 Tetor

MODULI 2 - Edukimi mjedisor në kurrikulën e re

Përfituesit nga trajnimi:

Përfituesit nga realizimi i këtij moduli janë:

- Mësuesit e arsimit bazë, duke përfshirë arsimin fillor dhe ciklin e mesëm të ulët

1. Rezultatet e pritshme.

Pjesëmarrësi në trajnim:

1. Rëndësia e edukimit dhe e ndërgjegjësimit për zonat e mbrojtura
2. Evidentimi i problematikave aktuale në zonat e mbrojtura të Përmetit
3. Integrimi në kurrikul i konceptit të edukimit mjedisor
4. Njohja e hapësirave që krijon kurrikul e re për trajtimin e aspekteve të ndryshme të edukimit dhe ndërgjegjësimit mjedisor
5. Planifikimi i aktiviteteve të para në kuadrin e këtij projekti

2. Përshkrimi i përmbajtjes.

Edukimi Mjedisor përfaqëson përpjekje të organizuara për të mësuar se si funksionon mjedisi natyror dhe, në veçanti, se si njerëzit mund të menaxhojnë sjelljet e tyre dhe ekosistemet për të jetuar në mënyrë të qëndrueshme. Edukimi mjedisor si një përpjekje e përbashkët ndërmjet Ministrisë së Mjedisit dhe Ministrisë së Arsimit është pjesë e kurrikulës së re dhe trajtohet si në kompetencat kyçe, në programet mësimore të fushave të ndryshme kurrikulare, si dhe në hapësirat që krijon kurrikula me zgjedhje për të trajtuar aspektet e ndryshme të tij.

Edukimi mjedisor vjen me disa dimensione dhe secili prej tyre duhet marrë në konsideratë në mënyrë të veçantë me qëllim që të arrihen rezultatet e dëshiruara. Ky modul dhe trajnimi që zhvillohet nëpërmjet tij ka në vëmendje të nxisë mësuesit dhe nxënësit të punojnë për edukimin mjedisor, ta prekin natyrën dhe të kontribuojnë në ruajtjen e mjedisit dhe në pasurimin e tij. Të jesh një shkollë pranë një Zone të mbrojtur është sa fat, aq edhe përgjegjësi. Kjo është arsyeja pse po ndërmerret ky program trajnimi dhe si ai do të realizohet nga vetë shkollat e përfshira në projekt.

Edukimi mjedisor është i lidhur me ndërgjegjësimin dhe krijimin e ndjeshmërisë për mjedisin, me parashikimin e pasojave që do t'i përjetojë mjedisi në një të ardhme jo fort të largët; ka të bëjë me sfidat mjedisore që shpesh dalin përtej kufijve të mundësive dhe kujdesit për mjedisin;

kanë të bëjnë me njohjen e botës dhe të jetës së mjedisit në zona të caktuara; është e lidhur me ruajtjen e cilësisë së mjedisit dhe me evidentimin në kohë të problematikave dhe shqetësimet mjedisore.

Në fakt konceptimi i kurrikulës së re e ka patur në vëmendje Edukimin mjedisor. Një nga 7 kompetencat e saj kyçe është: Kompetenca për jetën, mjedisin dhe sipërmarrjen. Siç përmendet edhe në përshkrimin e kësaj kompetence “Shkollat përgatitin nxënësit për të jetuar, për të punuar në një botë të ndërlikuar dhe për t’u ballafaquar me ekonominë konkurruese globale. Jeta dhe puna në shekullin XXI kërkon kompetenca për t’u përballur me rrethana dhe sfida të paparashikuara, si dhe kapacitete për të shfrytëzuar mundësitë që ofrohen për zhvillimin vetjak, përparimin e shoqërisë dhe mbrojtjen e mjedisit. Për të zhvilluar këtë kompetencë, shkolla iu krijon nxënësve kushte që të kuptojnë tërësisht ndërvarësinë ndërmjet dukurive ekonomike, politike dhe kulturore të shoqërisë vendore dhe globale. Ajo mundëson që nxënësit të orientohen drejt së ardhmes, të zhvillojnë shpirtin e sipërmarrjes dhe të jenë të motivuar për të përmbushur objektivat. Njëkohësisht, shkolla i ballafaqon nxënësit me problemet ekologjike, për t’i ndërgjegjësuar për rolin e tyre në mbrojtjen e mjedisit dhe zhvillimin e qëndrueshëm”.

Në këtë këndvështrim, nga nxënësi pritet të kontribuojë në mënyrë produktive nëse ai paraqet mirë vetveten, duke vënë theksin në pikat e forta; Punon në mënyrë të pavarur dhe në grup; Organizon dhe udhëheq veprimtari të të nxënësve dhe shoqërore; Demonstron shkathhtësi sipërmarrëse, njohuri për planifikimin e punës dhe për shfrytëzimin racional të kohës; Zotëron aftësi për menaxhimin e konflikteve dhe vlerësimin e rrethave.

Në arsimin fillor, në mënyrë të veçantë për këtë kompetencë, pritet që nxënësi:

- Përgatit një autobiografi ku prezanton veten, të dhënat personale dhe prirjet, që ka për fusha të caktuara, duke gjetur të përbashkëtat, që ato kanë me profesionet e dëshiruara.
- Përgatit një plan pune një javor dhe specifikon veprimtaritë prioritare duke argumentuar përzgjedhjen e tyre.
- Përgatit një projekt të vogël, duke theksuar veprimtaritë kryesore për një çështje, që e shqetëson në shkollë ose komunitet dhe përcakton kohën, vendin, materialet, mjetet e nevojshme për zbatimin e tij.
- Diskuton në grup për gjendjen e mjedisit, që e rrethon dhe bën një listë në bashkëpunim me anëtarët e grupit për veprimtaritë e mundshme, për mbikëqyrjen dhe përmirësimin e gjendjes.
- Diskuton për mënyrën e sjelljes së nxënësve në klasë, në shkollë dhe mjedise të tjera në një situatë të caktuar, duke prezantuar idetë nëpërmjet shembujve konkretë.
- Identifikon dhe llogarit shpenzimet personale ose familjare përgjatë një jave dhe i paraqet ato në formë tabelare/grafike apo në një formë tjetër.

KURRIKULA

- Lexon etiketën, udhëzuesin e produkteve të ndryshëm (rrobave, ushqimeve, ilaceve) dhe sqaron përmbajtjen, përdorimin, mënyrën e mirëmbajtjes si dhe rrisqet për mospërdorimin në mënyrën e duhur.
- Paraqet në formë tabelare, grafike, vizatimi apo formë tjetër veprimtaritë e përkujdesjes për qeniet e gjalla, të cilat mundësojnë zhvillimin, rritjen apo ruajtjen e shëndetit të tij.

Në arsimin e mesëm të ulët, në mënyrë të veçantë për këtë kompetencë, pritet që nxënësi:

- Vlerëson rëndësinë e punës individuale dhe në grup për zhvillimin e komunitetit nëpërmjet shembujve konkretë nga jeta e përditshme.
- Ndërmerr aktivitete të ndryshme për zgjidhjen e një problemi me rëndësi shoqërore për shkollën ose për komunitet (ekspozitë, fushatë, protestë paqësore, tubim, avokim etj.) në bazë të projektit të hartuar me anëtarë të grupit.
- Analizon pasojat që sjell dëmtimi i mjedisit për jetën e njeriut 22 dhe biodiversitetit duke i paraqitur idetë në formë të shkruar ose në ndonjë formë tjetër të të shprehurit, jep mendimin dhe qëndrimin e vet për këtë çështje si dhe organizon aktivitete për mbrojtjen e mjedisit.
- Përdor programet kompjuterike për përpunimin e të dhënave dhe paraqitjen e vizatimeve/diagrameve të nevojshme për përgatitjen e materialeve individuale apo/dhe publikimeve të ndryshme të shkollës.
- Zhvillon një plan për shpenzimet dhe kursimet mujore personale, të familjes ose të klasës dhe argumenton rëndësinë e planifikimit të buxhetit.
- Përdor materiale, burime të ndryshme informimi dhe teknologjinë në shkollë dhe në jetën e përditshme si ndihmë për përparimin në mësim dhe për orientim në karrierë.
- Propozon kriteret për vlerësim të paanshëm të një aktiviteti sportiv, shkencor, teknologjik, artistik, etj., (si anëtar juri të ngritur në nivel klase, shkolle apo shoqërie civile).
- Hulumton nevojat e shkollës ose të komunitetit dhe në bazë të të dhënave organizon aksione vullnetare apo humanitare për plotësimin ose përmirësimin e nevojave.

Në arsimin e mesëm të lartë, në mënyrë të veçantë për këtë kompetencë, pritet që nxënësi:

- përcakton prioritete, jep zgjidhje cilësore për përmirësimin e mjedisit, si dhe zbaton parimet e tregut të lirë dhe të buxhetimit në situata të jetës reale;

- ndërmerr iniciativë në aktivitete të ndryshme me interes për lëndën/fushën mësimore, për klasën, për shkollën dhe për mjedisin ku jeton, si dhe tregohet i përgjegjshëm në plotësimin e detyrave, përmbushjen e detyrimeve dhe respektimin e afateve, referuar projektit apo planit;
- argumenton me shembuj konkretë lidhjet midis punës, profesionit dhe karrierës, prezanton vendimmarrjen personale referuar mundësive në dispozicion për 19 arsimim/ trajnim të mëtejshëm, mundësive personale dhe financiare, si dhe argumenton zgjedhjet për realizimin e planit personal të karrierës;
- planifikon dhe menaxhon me sukses një projekt me objektiva të caktuara, si p.sh., një projekt për organizimin e ndërmarrjeve të vogla që ofrojnë produkte dhe shërbime për qytetarët, duke u mbështetur në kërkesat aktuale të tregut të punës;
- paraqet modelin e një drejtuesi të një ndërmarrjeje ose organizate, sipas imagjinatës personale dhe duke respektuar karakteristikat kryesore të një sipërmarrësi të suksesshëm;
- përdor aftësitë digjitale për llogaritjen, analizën, interpretimin dhe paraqitjen e të dhënave me informacione të nevojshme (p.sh., të një mjedisi të biznesit), duke renditur të dhënat sipas nevojave dhe prioriteteve të ndërmarrjes ose organizatës;
- zbaton udhëzimet dhe rregullat e shkruara në udhëzues, katalog, apo skicë për përdorimin e drejtë të mjeteve laboratorike, makinave dhe pajisjeve teknike, gjatë një ushtrimi ose aktiviteti (në klasë, në laborator etj.), si dhe tregon për të tjerët mënyrën e zgjedhjes dhe përdorimit të tyre;
- paraqet kompetencat e nevojshme për të përballuar situata të ndryshme jetësore apo për zhvillimin e karrierës në një fushë të caktuar;
- merr iniciativa të suksesshme për organizimin e aktiviteteve të ndryshme që nxisin bashkëpunimin e ndërmarrjeve me komunitetin, duke promovuar interesin e dyanshëm.

Gjatë seancave të parashikuara, do të analizohen edhe programet e arsimit fillor dhe për arsimin e mesëm të ulët për fushat “Shoqëria dhe mjedisi” dhe “Shkencat e natyrës”.

3. Metodologjia

Rubrika e metodologjisë së zbatimit të këtij moduli përmban metodat që do të përdoren për secilën seancë të trajnimit, mjetet mësimore për konkretizim dhe detyrat për pjesëmarrësit që do të kryhen pas zhvillimit të modulit.

a) Metodatat gjatë trajnimit

Metodologjia që do të përdoret në këtë modul: Trajnim i drejtpërdrejt nëpërmjet leksionit, diskutimit, punës në grupe etj.

Temat e seancave
Edukimi dhe ndërgjegjësimi mjedisor i lidhur me kurrikulën
Dokumentacioni i ri kurrikular dhe lidhja e tij me edukimin mjedisor
Përshkallëzimi i kërkesave nga njëra shkallë e kurrikulës në tjetrën
Hapësirat që krijon kurrikula e re për të trajtuar aspekte të ndryshme të mbrojtjes së zonave në Shqipëri në arsimin e mesëm të ulët
Analiza e programeve të reja kurrikulare
Aktivitete edukuese dhe ndërgjegjësuese që mund të zhvillohen me fëmijët me fokus zonën e mbrojtur në arsimin fillor
Punë në grupe
Aktivitete edukuese dhe ndërgjegjësuese që mund të zhvillohen me fëmijët me fokus zonën e mbrojtur në arsimin e mesëm të ulët
Punë në grupe

Mjetet ndihmëse:

✓ Kompjuter dhe Video- projektor, që do të përdoren nga trajnuesi për të realizuar trajnimin.

b) Detyra për të trajnuarit

- Përgatitja e një aktiviteti ditor të lidhur me një nga çështjet e edukimit mjedisor.
- Planifikimi i një projekti ndërlëndor.

c) Literatura e rekomanduar

- Korniza kurrikulare e arsimit parauniversitar
- Kurrikulat bërthamë
- Programet mësimore të Arsimit fillor, të Biologjisë, dhe të fushës "Shoqëria dhe mjedisi"

VEPRIMTARI PRAKTIKE

MJEDISI LOKAL - TIPARET E MJEDISIT NATYROR

1. Përbërësitë e mjedisit natyror.
2. Relievi, tiparet e përgjithshme dhe elementët përbërës të tij .
3. Klima dhe mikroklimat e mjedisit natyror lokal.
4. Ujërat sipërfaqësore, nëntokësore dhe pasuritë pyjore.
5. Bimësia dhe bota shtazore. Elementët përbërës të florës dhe faunës.

MJEDISI NATYROR DHE JETA E NJERËZVE

1. Ndikimi i mjedisit natyror lokal në jetën e njerëzve që jetojnë në të.
2. Ndikimi i veprimtarisë së njeriut në ndryshimin e mjedisit natyror .
3. Respektimi i mjedisit natyror dhe elementët përbërës të tij.

MBROJTJA E MJEDISIT QË NA RRETHON

1. Harta e florës dhe faunës në zonën tuaj.
2. Zhvillimi i mjedisit lokal dhe elementët përbërës të tij.
3. Faktorët që ndikojnë në pakësimin e hapësirave të gjelbra në zonën tuaj.
4. Roli i njeriut në mbrojtjen dhe dëmtimin e pasurive bimore e shtazore.
5. Bashkëpunimi komunitet-qeverisje lokale për ruajtjen e pasurisë bimore e shtazore në zonën tuaj.

INTERPRETIMI I HARTËS TOPOGRAFIKE TË MEDISIT TUAJ LOKAL

Punë praktike: Njohja dhe interpretimi i hartës topografike sipas kritereve të përcaktuara në legjendën e hartës për mjedisin tuaj lokal.

1. Interpretimi i hartës topografike të mjedisit tuaj lokal.
2. Njohja me elementët përbërës të hartës topografike si: qendra historike, lagjet e banimit, rrugët, ndërtesat arsimore, kulturore etj .
3. Vendndodhja e hapësirave dhe kurorës të gjelbër, agrikulturës dhe pyjeve në mjedisin tuaj lokal .
4. Interpretimi i hartës topografike të lagjes tuaj si pjesë përbërëse e mjedisit tuaj lokal.

NJOHJA NË TERREN E MJEDISIT QË NA RRETHON

Punë praktike: Një vështrim i përgjithshëm i mbi tiparet e relievit të mjedisit tuaj lokal duke përfshirë klimën, llojet e shkëmbinjve, bimësinë, botën shtazore, mineralet dhe burimet e energjisë.

1. Njohja me elementët përbërës të relievit të mjedisit tuaj lokal.
2. Njohja me llojet e shkëmbinjve, tokave, maleve si pjesë e rëndësishme e relievit.
3. Njohja me klimën dhe mikroklimat që veprojnë në mjedisin tuaj lokal .
4. Njohja me bimësinë dhe botën shtazore të mjedisit tuaj lokal.
5. Njohja me ujërat, burimet minerare dhe të energjisë në mjedisin tuaj lokal.

MODULI 3 - Riciklimi

“RRUGË” MESIMORE MBI TEMËN E MBETJEVE - DISA IDE PËR MËSUESIT

Shkollat mund të zbatojnë aktivitete të edukimit mjedisor që synojnë nxitjen e "kulturës së mjedisit" nëpërmjet rrugëve që promovojnë aftësinë për të krijuar një marrëdhënie të vazhdueshme me botën dhe me sfidat e mëdha të ditëve të sotme.

Aktivitetet kanë për qëllim futjen tek të rinjtë sjellje të përgjegjshme ndaj mjedisit, duke filluar nga kontekstet individuale të jetës dhe marrëdhënieve, për një zhvillim të plotë të identitetit, kulturave dhe qytetarisë.

Rrugët janë të strukturuar në projekte transversale dhe karakterizohen si laboratore kërkimore edukativ dhe dizajnimi i njohurive, ku të dish të bësh dhe të dish të jesh.

Projektet dhe ekspozitat synojnë ti japin vlera: përvojës, vëzhgimin, marrëdhënien shkollë-territor, kompleksitetin, punën në terren, transversalitetin, ndryshimin, fleksibilitetin, vlerësimin e diferencave, ndjenjën e limitit, përgjegjësitë personale.

Projektet synojnë në:

te sensibilizojnë mbi problematikat mjedisore

- ✓ të sensibilizojë studentët, familjet dhe në përgjithësi komunitetin lokal dhe administratorët komunal mbi problemet mjedisore;
- ✓ të nxisin procese arsimore bashkëkohore për të nxitur ndryshime në sjellje dhe zakone, duke promovuar respekt ndaj mjedisit;
- ✓ të shpërndajë e informacione dhe njohurive mbi çështjet mjedisore dhe të inkurajojë pjesëmarrje në proceset vendimmarrëse në lidhje me mjedisin;
- ✓ të inkurajojë punën bashkëpunuese që përfshin aktorë të ndryshëm që veprojnë në këtë fushë, duke lehtësuar ngritjen e rrjeteve lokale që synojnë zhvillimin e iniciativave për menaxhimin e qëndrueshëm të mjedisit dhe burimeve të tij.
- ✓ të promovojë "ndjenjën e përkatësisë" në mjedisin e vet të jetesës për të arritur aftësinë e të "menduarit globalisht" duke marrë pjesë në gjërat e botës;
- ✓ të njohin në tërësi mjedisin natyror dhe atë të krijuar nga njeriu, ekologjik, teknologjik, social, legjislativ, kulturor dhe estetik.

TOKA DHE MBETJET

Çështjet mjedisore, në veçanti ato që lidhen me problemin e mbetjeve, janë të lidhura ngushtë me sjelljen individuale të subjekteve të ndryshme, qofshin prodhues apo konsumatorë. Në fakt, një nga problemet më serioze mjedisore të shoqërive perëndimore është rritja e vazhdueshme e prodhimit të mbeturinave për frymë.

Projekti i propozuar këtu është transversal sepse mbeturinat gjithmonë kanë ndikuar në mjedis, duke ndikuar në aspektin urban dhe natyrën në të cilin jetojmë.

Objektivi

- të inkurajojnë të nxënësit dhe familjet e tyre përhapjen e një mentaliteti në favor të grumbullimit të diferencuar të mbeturinave, duke nënvizuar rëndësinë e bashkëpunimit të gjithëve për një menaxhim racional të mbeturinave. Rritjen e vetëdijes për ekzistencën dhe rëndësinë e problemit të mbeturinave dhe asgjësimit të tyre, me vëmendje të veçantë për materialet që mund të rikuperohen;
- t'u mësojë fëmijëve rëndësinë e ekzistencës së qendrës së grumbullimit të mbeturinave, t'i udhëzojë ata mbi llojet e mbeturinave si dhe të inkurajojë ripërdorimin e tyre;
- të nxisi ndjeshmërinë e fëmijëve për grumbullimin e diferencuar dhe përdorimin e qendrës së grumbullimit nëpërmjet laboratorëve për klasat që çojnë në një njohuri të thelluara të materialeve të riciklueshme.
- të zbatojnë praktika të mira që synojnë reduktimin e prodhimit të mbetjeve

1. TOKA DHE MBETURINAT: A ËSHTË E MUNDUR BASHKEKZISTENCA? KOMPOSTIMI

Kompostiera

Ju mund të realizoni një kompostim (perzierje) "bëje vetë" në kopshtin e shkollës (në internet ju mund të gjeni udhëzimet).

Nxënësit mund të përdorin kompostierën për të dhënë mbeturinat e tyre organike (koçani i mollës, lëkura banane, etj) që prodhojnë në shkollë çdo ditë, të japin udhëzimet e përdorimit për përdoruesit e tjerë si dhe të bëjnë panelet informuese për të shpjeguar se si është marrë perzierja dhe për çfarë mund të përdoret.

Shikoni me kalimin e kohës transformimin e mbeturinave organike në komposto (dekompozim, krimbat etj).

Përdorni në fund të vitit shkollor këtë komposto plehrash / tokë plehrash si tokë për mbjelljen e luleve në kopshtin e shkollës ose në parkun publik aty pranë.

Studioni se si mbeturinat organike treten në botë dhe në histori (me dëshmi dhe intervista nga familjet dhe komuniteti lokal).

2. MBLEDHJA DERË MË DERË? ... PO FALEMINDERIT

Hedhja e mbeturinave gjithmonë ka pasur një ndikim të rëndësishëm në mjedis i cili ndikon në aspektin urban dhe atë natyror në të cilin jetojmë. Kjo çon në vendosjen dhe zbatimin e zgjedhjeve dhe sjelljeve konkrete për të zvogëluar prodhimin e mbeturinave përmes sistemit të grumbullimit "derë më derë".

Objektivat:

- Të zhvillohet sistemi i grumbullimit "Derë më Derë" në komunitetin e shkollës;
- hartimin e materialit informativ që mund t'u dërgohet familjeve nga organet përgjegjëse për menaxhimin e shërbimeve të higjienës urbane;

Struktura e projektit - Çfarë është mbeturina dhe llojet e ndryshme të mbeturinave; grumbullimi i ndarë i mbetjeve; ndikimi i mbeturinave në mjedis; - të njohim kompaninë komunale që ofron shërbimin e menaxhimit të mbeturinave; - analiza e gjendjes aktuale të grumbullimit të mbeturinave në komunën ku gjendet shkolla. - Studimi i riorganizimit të shërbimit të menaxhimit të mbetjeve - nxënësit mund të përgatisin (dhe pastaj të vlerësojnë) një pyetësor që do t'u dorëzohet prindërve dhe të njohurve për të vlerësuar shkallën e kënaqësisë me sistemin e përdorur nga bashkia për përpunimin e mbetjeve ose stimulimin e grumbullimit të ndarë në burim.

- Cikli i jetëgjatësisë së disa ndarjeve meceologjike. - Komunikimi mjedisor lidhur me mbeturinat; - klasa, e ndarë në grupe të vogla, do të thellojë njohuritë mbi ciklin jetësor të një prej ndarjeve meceologjike: organike, plastike, qelqi, metale, bateri, letër; - forum për shpërndarjen e rezultateve. - fëmijët do të mësojnë të shikojnë, të trillojnë, të luajnë me fjalë, të përdorin mjete teknologjike (si kamera dhe/ose video kamera), për të ekspozuar pikëpamjet e tyre mbi problemin e mbeturinave, në veçanti duke u përpjekur të prodhojnë slogane për të dekurajuar braktisjen e mbetjeve në territor dhe/ose djegien e tyre; - praktikë në terren.

Strategjitë operacionale / organizative / kohore

Është e nevojshme të përfshihen realitetet lokale më të interesuara në këtë temë, siç janë Administratat Komunale dhe rrethi, OJQ-të aktive mbi çështjet e mjedisit dhe menaxhimin e mbeturinave si dhe operatorët e sektorit privat. Vizitat në impiantet e përpunimit të llojeve të ndryshme të mbeturinave. Ndër këto: vend depositimet e mbetjeve, impiantet e përpunimit të letrës apo impiante multi-materiale.

3) Ripërdorimi: Bankoja e lodrave

Tregu i fëmijëve do të rinovohet duke u pasuruar me mënyra të reja zbavitje. Ajo shndërrohet në një lojë të mrekullueshme për të gjetur veten dhe për të bërë njohje të reja, të argëtoheni dhe t'i kushtoni një pjesë të kohës tuaj solidaritetit. Ata shkëmbejnë lodra, libra, përralla etj duke u bërë kështu një pjesë e fëmijërisë së secilit. Ajo gjithashtu bëhet një mundësi për të bërë lojëra të ndryshme, animacione, punëtori kreative dhe të jetojnë shumë orë në një shkollë mikpritëse, e cila është një mik i fëmijërisë dhe adoleshencës.

Objektivi:

- ✓ të nxitë programet e edukimit mjedisor të kërkim-veprimit;
- ✓ të forcojë veprimin edukativ të projektit duke ofruar shërbime dhe mjete në të cilat varet zbatimi i praktikave të mira;
- ✓ krijimi i një "ure" midis shkollave (personeli, nxënës) dhe autoritetet lokale, shoqatat etj., të cilat mbështesin qëllimin për zvogëlimin e konsumit; - të stimulojë një ndryshim real social, ku vlerat e integritetit, bashkëpunimit, dhurimit, mbrojtjes së mjedisit dhe praktikave të mira janë gurët kryesorë;
- ✓ të inkurajojnë bashkëpunimin me institucionet dhe shoqatat që veprojnë në terren për menaxhimin e çështjeve të mbetjeve dhe për aktivizimin e proceseve arsimore dhe informative;
- ✓ identifikojnë dhe vlerësojnë ndikimin e veprimit arsimor duke vlerësuar objektivat e arritura nëpërmjet të dhënave reale të ndryshimeve në sjellje.

Struktura e projektit: Përgatitja brenda shkollave të vendeve të veçanta për shkëmbimin e lodrave që nuk përdoren më nga fëmijët.

Strategjitë operacionale/organizative/kohore: Projekti parashikon përfshirjen e shoqatave, institucioneve, bibliotekave në zonë.

4. THUAJ, BËJ, KRIJO ... TË MËSOJMË TË RICIKLOJMË

Projekti synon të bëjë letër të ricikluar në shkollë duke e kthyer atë në llapa, (qull) letrën që nuk është më e nevojshme dhe pastaj duke e lënë atë të thahet (fazat e ndryshme mund të gjenden në internet).

Projekti:

- ✓ synon të shpjegojë se si "riciklimi" nuk është asgjë më shumë se akti i thjeshtë i modifikimit të një objekti dhe kthimi i tij për një përdorim tjetër për të shmangur hedhjen e tij
- ✓ synon të edukojë në mënyrë që të shmangim shpërdorimet

- ✓ gjithashtu na lejon të reflektohem mbi përdorimin e letrës me kalimin e kohës dhe evoluimin e saj të mundshëm (e-libër, zvogëlimin e gazetave të shtypura në favor të lajmit në internet, nevojën për të zvogëluar ripërdorimin e letrës në praktikën e përditshme etj)
- ✓ synon të identifikojë rregullat e mirësjelljes që mund të reduktojnë konsumin e letrës në shkollë dhe në shtëpi dhe të inkurajojnë riciklimin e saj.
- ✓ ju lejon të bëni produkte letrë (monumente, objekte, etj.) dhe ndoshta t'i shfaqni ato në një ekspozitë në shkollë ose në vende të tjera.

5. IDEIMI I NJË FUSHATE PROMIVIMI

Projekti ka për qëllim t'i bëjë fëmijët të ideojnë një fushatë të vërtetë promovimi për të bindur komunitetin që të reduktojë mbeturinat, ti shmangë ato dhe të mbledhë në mënyrë të diferencuar. Mund të ketë si objekt mbetjet në kuptimin e përgjithshëm por edhe një lloj të vetëm (letër, plastikë, vaj gatimi etj.).

Pjesa e parë fokusohet në llojet e ndryshme të mbeturinave dhe në një kërkim për fushatat informative të përdorura në Shqipëri dhe në vende të tjera për mbetjet. Pastaj çdo klasë (ose grup) mund të përdorë mënyra të ndryshme (poster, broshurë, video clip, këngë, etj.) të komunikimit për të paketuar dhe dërguar mesazhin e tyre.

EKSPOZITË INTERAKTIVE “MË SHUMË APO MË PAK MBETJE”

E gjithë ekspozita sillet rreth temës së plehrave në përgjithësi, me theks të veçantë në temën "mbeturina". Duke ofruar një sërë informacionesh, ne do të përpiqemi të sensibilizojmë vëzhguesit, duke i bërë ata më të vetëdijshëm mbi rëndësinë e këtij problemi. Ekspozita mund të jetë në hapësirat e ndryshme të shtëpisë: salla e hyrjes, dhoma e ngrënies, bodrumi, dhoma e ndejties, kuzhinën, pra ambientet ku kryhet prodhimi i mbeturinave. Nëpërmjet lojërave interaktive, vizitori është mund të edukohet për praktika të mira.

Cfarë mësojnë?

- "identifikojnë" paketimet me ndikim më të ulët mjedisor;
- të përcaktojnë numrin e koshave "një përdorimsh" të cilët mund të shmangen dhe mund të përzgjidhen koshat e ripërdorshëm;
- të mësojnë për të riparuar gjëra të thjeshta;
- të njohin paketimet e ndryshme dhe zbulojnë origjinën e tyre;
- ekspozita gjithashtu mund të ketë produkte të bëra me dorë prej mbeturinave (letër, plastike, tapa etj)

Drejtuar Shkollave fillore dhe 9-vjeçare.

Struktura e ekspozitës mund të ndryshojë në varësi të llojit të vendeve në dispozicion.

Aktivite shtesë që mund të realizohen me klasat e hapura:

Riciklimi i tapave të shisheve për të dizenuar një element karakteristik të Zonës së Mbrojtur.

Objektivi: Duke qenë se qëllimi kryesor i projektit lidhet me zonat e mbrojtura dhe edukimin mjedisor, nëpërmjet këtij aktiviteti synohet zgjerimi i njohurive të fëmijëve mbi elementët karakteristikë të zonës së tyre të mbrojtur dhe përforcimi i të kuptuarit të natyrës dhe mbrojtjes së saj nëpërmjet ripërdorimit të objekteve të riciklueshme.

Struktura e aktivitetit: Nxënësit janë elementi kyç, si një brez i ardhshëm, të cilët duhet të jenë gjithmonë në kontakt me mjedisin dhe si duhet t'a mbrojnë atë, në mënyrë që të rritet ndërgjegjësimi individual dhe nëpërmjet tyre çdo element i këtij zinxhiri.

Përfshirja e fëmijëve në disenjimin e një tabloje të përbashkët me një karakteristikë të zonës së mbrojtur. Zona do të luaj një rol mjaft të rëndësishëm në radhë të parë në bashkëpunimin e tyre për të nxjerrë një punë finale të mënyrës si ata e kuptojnë mjedisin dhe së dyti duke rritur imagjinatën dhe aftësinë për të përdorur objekte të riciklueshme dhe rëndësinë që ka ripërdorimi i tyre, si një mënyrë për të sjell ndikime më të pakta në mjedis. Puna finale do të nxis dëshirën e tyre për të realizuar gjëra të tilla edhe në mënyrë individuale në të ardhmen.

Strategjia organizative: Ndarja e nxënësve në grupe sipas klasave dhe realizimi i një tabloje me një karakteristikë të zonës së mbrojtur nga secili grup; përdorimi i tapave më madhësi të ndryshme të shisheve, rrobave që nuk përdoren më, plastikave, kartonave, letrave me ngjyrë, të mbledhura nga nxënësit që në momentin e lajmërimit të mësuesve lidhur me aktivitetin e ardhshëm.

Përdorimin e shisheve plastike si një mënyrë për të gjelbëruar ambientin e shkollës

Objektivi: Në mënyrë që nxënësit të jenë sa më të lidhur me çdo element të natyrës, është e rëndësishme që ata të dinë të ndërtojnë një pjesë natyre brenda ambienteve ku ata rriten e mësojnë.

Struktura e aktivitetit: Kur bëhet fjala për natyrë, së pari duhet të dimë si funksionon natyra. Ndërtimi i një kopshti të vogël nga vetë nxënësit brenda ambienteve të shkollës, do të rris aftësitë e tyre për të punuar për një jetë të shëndetshme dhe për t'u njohur më nga afër me proceset natyrore, siç mund të jetë rritja e një bime.

Përdorimi i shisheve të plastikës në vend të një vazoje do të ndikoj në mendimin e fëmijës, në mënyrë që ai të kuptoj se asgjë nuk duhet shpërdoruar, por ajo mund të ripërdoret për të krijuar diçka akoma dhe më të vlefshme. Asgjë nuk duhet të shkoj dëm.

Strategjia organizative: Përdorimi i një faqeje muri të shkollës për të vendosur shishe plastike të përmasave të njëjta, të lidhura me spango të trasha përgjatë gjithë gjatësisë së murit; aktivizimi i nxënësve në sigurimin e plehut dhe bimëve të ndryshme nga shtëpia e tyre ose jo, të cilat mund të jenë bimë aromatike ose zbukuruese; ndërtimi i një kopshti botanik për shkollën; përkujdesja në mënyrë të vazhdueshme për të.